

zise

Told- og Skattehistorisk Tidsskrift

21. årgang

1998

Nr. 1

Zise - Told- og Skattemhistorisk Tidsskrift er medlemsblad for Told- og Skattemhistorisk Selskab, stiftet den 24. oktober 1977. Bestyrelsens medlemmer er afdelingschef Hans K. Nielsen, København (formand), direktør, dr. phil. Henrik Becker-Christensen, Åbenrå (næstformand), inspektør Birthe Buur Hansen, Ålborg (kasserer), fuldmægtig Gunnar Jakobsen, København (sekretær), regionschef Palle Castbak, Kalundborg, ekspeditionssekretær Aage E. Hansen, Padborg, kommitteret René Mikkelsen, København, regionschef Hans Jørgen Mortensen, Viborg og dr. phil. Mikael Venge, København (redaktør).

Medlemskab af Told- og Skattemhistorisk Selskab tegnes ved henvendelse til Told- og Skattemhistorisk Selskab, Østbanegade 123, 2100 København Ø, tlf. 3529 2722.
Kontingenter andrager 60 kr. om året for enkelte medlemmer,
500 kr. for institutioner og firmaer.
Biblioteker kan tegne abonnement for 60 kr.
Zise udkommer tre gange om året, og hvert hefte indeholder ca. 40 sider.

Bidrag til Zise bedes sendt til
Told- og Skattemhistorisk Selskab, Redaktionen
Strandgade 100, bygning K, 1401 København K, tlf. 3288 9409
eller til sekretæren,
fuldmægtig Gunnar Jakobsen,
Told- og Skattemhistorisk Selskab, Østbanegade 123, 2100 København Ø.

ISSN 001 05-8355
Tryk: Wadmann Bogtrykkeri/offset, Thisted
Lay-out: Jens Lorentzen

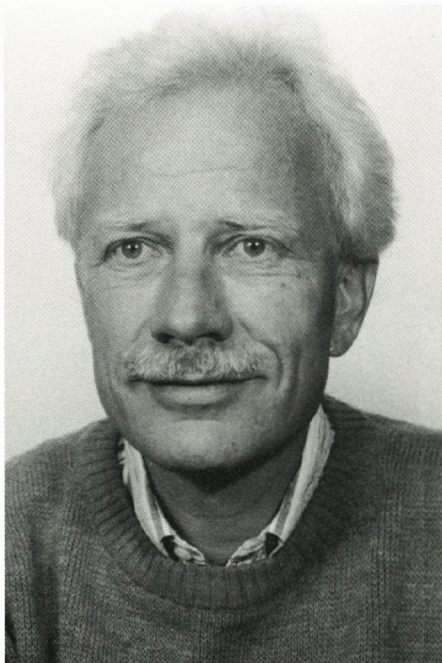
Ebeltoft og Bornholm

I dette nummer anslår Zise musikalske strenge. Tonerne skyldes arkivar Jens Henrik Koudal, hvis store interesse er dansk folkemusik og musikhistorie. Felter, der normalt ikke krydser told- eller skattehistorien, men til vort held er Koudal faldet over en musikdramatisk episode, der udspiller sig i Ebeltoft i 1791, og som involverer hele personalet på Ebeltoft toldkammer.

Zise byder ellers på gensyn med en gammel kending. Den fynske skatteekspert, Haakon Bennike Madsen, tager tråden op fra sin artikel om kop-skatter, der blev bragt i 1996.

Selv har jeg kastet mig over Bornholms yderst specielle skattehistorie – inspireret af, at der i næste nummer bringes et bidrag af Mogens Lau om det gamle Rønne toldkammer. Som de eneste danskere kom bornholmerne i 1500-tallet til at svare skat til den tyske kejser og til hansestæderne, når deres krigsflåder kastede anker ved øen. Til gengæld får vi et uventet indblik i Bornholms senmiddelalderlige skattesystem.

Mikael Venge

Jens Henrik Koudal, født 1951, er arkivar i Dansk Folkemindesamling og redigerer Dansk Årbog for Musikforskning. Hans speciale er 17-1800-tallets folkemusik, hvilket førte ham på sporet af en smædevise, der blev brugt som våben i en strid mellem tolderne i Ebeltoft i 1791. Et større værk fra hans hånd om Danmarks specielle »stadsmusikanter«, der musicerede både for købstandsborgerne og for bønderne på landet, forsvares som disputats i 1998.

Peder Resens kort over Bornholm fra 1677. Den smigrende opmærksomhed, hvormed Bornholm blev kortlagt uhyre grundigt i Resens planlagte danske atlas, hænger nok sammen med øboernes helttemodige indsats i 1658. Resen har drejet øen en halv omgang, som det ses af kompasrosen. Nord peger altså mod vest, vest mod syd, syd mod øst og øst mod nord. Bornholm er blevet lidt for langstrakt og smal, hvor den på et moderne kort fremtræder nærmest som et kvadrat, men ellers har Resen målt meget nøjagtigt. Kontrasten til forgængeren, Marcus Jordans Danmarkskort fra 1585, er i hvert fald iøjnefaldende. Her ligner Bornholm en forkrøblet pandekage, hvor kort-

tegneren tydeligt aldrig har sat sine ben. Resen gik anderledes videnskabeligt til værks, som det ses af den indskudte målestok i mil. Han anfører Bornholms fire herreder og gør et stort nummer ud af alle vandløb, der pertentligt følges helt til udspringet. Som en selvfølge figurerer samtlige byer og sognekirker. Af særlig interesse er hans nøje angivelse af flere rev og grunde rundt om øen. Indskudt ses et særkort over Hammershus, hvor slotsporten nederst i virkeligheden vender mod nord, mens Mantelstårnet ses skråt over kompasrosen. Bygningen efter porten i nordfløjen er borgens kapel, mens lensmanden boede i sydfløjen over gården (Det kgl. Bibliotek).

Told og skat på Hammershus

af Mikael Venge

Det var en mørk og stormfuld nat. Fantasien sættes unægteligt i sving af den mægtige borgruin på Bornholms nordspids. Faktisk var klippefæstningen i middelalderen ikke helt så uindtagelig, som man skulle tro. Uden at de nærmere omstændigheder kendes, blev ærkebiskoppens borg stormet og indtaget i 1319 af Erik Menveds marsk Ludvig Albertsen, mens konge og ærkebiskop under »kirkekampen« stod som fjender overfor hinanden. Da marsken på sin side gik over på oprørernes parti, blev han belejret i 16 måneder på Hammershus, men måtte i 1325 overgive sig til Christoffer II's ellers lidet sejrriige marsk, Peder Vendelbo. Man gætter på, at provianten er sluppet op.

Der kan dog ikke herske tvivl om, at Hammershus virkelig hørte til tidens stærkeste fæstninger. Da ærkebiskop Jens Grand i 1295, som det syntes, mirakuløst kort før jul undslap fra sit fængsel på Søborg i Nordsjælland, søgte han straks ly på Hammershus. Jens Grand har selv skildret flugten i en lille båd og den farefyldte fart ned gennem Øresund og over Østersøen. Også ærkebiskop Esger Juul flygtede til Hammershus i 1317, da han ragede uklar med Erik Menved. I 1326 blev Christoffer II smidt på porten, og den indkaldte barnekonge fra Sønderjylland, hertug Valdemar, måtte pligtskyldigst levere borgen tilbage til den retmæssige ejermand, den nyvalgte ærkebiskop Karl

Eriksen. Da holstenervældet i begyndelsen af 1330'erne blev ham for broget, hører vi, at også han søgte ly på Hammershus – officielt for at pleje en øjensygdom.

Ærkebiskop Karl satte sig i spidsen for den aktion, der i 1332 bragte Skåne ind under Sverige. Svenskerne turde knap tro på deres eget held, da det danske riges opløsning uventet indbragte dem en kæmpegevinst og forvandlede Øresund til landegrænse. Febrilsk søgte de på alle måder at sikre sig papirer på erhvervelsen. Valdemar Atterdag, det øvrige Danmarks stænder og selv paven bestormedes med anmodninger om at besegle diverse afkald under de mest bindende former. Afkaldet, gentaget i snesevis af dokumenter, gjaldt Skåne, Lister, Blekinge og øen Hven, hører vi. Bornholm, derimod, nævnes ikke med et ord og må statsretsligt være indtrådt i en art gråzone, som ærkebiskoppen tydeligt har set en fordel i. Der kan ikke herske tvivl om, at Bornholm tilhørte ærkebiskoppen og fulgte Skåne, men svenske embedsmænd er med samme sikkerhed blevet bedt om at holde fingrene fra øen, der betragtedes som ærkebispens personlige domæne.

Fra denne Bornholms »svenske« periode stammer et sjældent lysglimt, der belyser øens told- og skattehistorie.¹ Den 13. marts 1345 mødtes to af tidens mægtigste mænd på Hammershus. Den ene var Bornholms herre,

ærkebiskop Peder Jensen, der havde afløst Karl Eriksen. Den anden var hans statholder på øen og dermed Hammerhus' kommandant, den skånske ridder Jeb Jensen, der skrev sig til herregården Markie i det sydligste Skåne. Til mødet knytter der sig set med vor tids øjne den lille, pikante omstændighed, at de to mænd, ærkebiskoppen og hans statholder, var brødre. Heri lå der efter tidens anskuelser intet odiøst. I middelalderen så man på realiteterne. Rigdom på jordegods var ensbetydende med politisk indflydelse, mens omvendt magthaverne holdt kortene tæt ind til kroppen. For de to brødre af slægten Galen, en sidegren af den stenrige Hvideslægt, har det været naturligt, at den ene sad på ærkesædet, den anden på Bornholm.

Mødet på Hammershus søndag den 13. marts 1345 havde – efter en veloverstået messe i borgens kapel og en bedre middag, som vi må forestille os – et bestemt formål. Formelt var Peder Jensen naturligvis sin broders foresatte, og med ærkebispens ord erfarer vi, at hr. Jeb, »vor kære broder«, personligt var kommet til stede for at gøre regnskab »for hele landet Bornholm og vor borg Hammershus«, som han havde taget under sin styrelse, som det udtrykkes. Regnskabet gjaldt samtlige indtægter og udgifter, og det ville selvfølgelig have været interessant læsning i dag, men desværre er det ikke bevaret. Måske har man i familieskabets navn taget det lidt mindre tungt, men formalia skulle jo overholdes. Vi har kun den færdige kvittering til Jeb Jensen, som nu heller ikke er uinteressant.

Det mest interessante i samtidens øjne var selvsagt indtægterne, og de var

ikke helt få. At dømme efter kvitteringen har bornholmerne under ærkesædets styre været holdt i særdeles stramme tøjler og belemret med et mylder af skatter og afgifter. En nutids skatteborger føler sig helt privilegeret, når han hører, hvad øens told- og skattechef i 1345 oppebar af bornholmerne: »Afgifter, indkomster, tiender, frugter, bøder, sagefald, sild, nedsaltning af sild, fiskeri, told, de afgifter, der kaldes næfgæld, båndgæld, stadegæld, midsommergæld«. Alt dette måtte hr. Jeb altså gøre regnskab for, idet vi tilføjer, at frugterne ikke skal tages for bogstaveligt. Frugter var middelalderens lidt blomstrende udtryk for den samlede oppebørsel af et landskab.

Med et dristigt gæt kunne man tænke sig, at jagtens glæder, som ellers ikke omtales, gemte sig her. Det menes, at Dyrehavens enestående vildtbestand er indført fra Bornholm. Mon ikke jagtens fravær i regnskabet forklares ved, at ærkebiskoppen og hans broder har dyrket den som personlig fornøjelse? Et ikke usædvanligt indslag i tidens aktstykker er ellers fangst af jagtfalke som en særlig indtægtskilde, men i dette tilfælde har familien Galen sikkert beholdt falkene for sig selv.

Der var nok af indtægter endda. Vi bemærker, at ærkebiskoppens særlige status som både verdsligt og kirkeligt overhovede bidrog til mangfoldigheden. Oppebørslen standsede for øvrigt langt fra hermed. Hr. Jebs regnskabsaflæggelse fortsatte med beskatningen af sognepræsterne, som i kraft af statholder- og familieskabet også var underlagt ham, og gik videre med vrag, »alt, hvad der hidrørte fra skibbrud«, som på klippeøen utvivlsomt var en

sikker og givtig indtægtskilde. Hr. Jeb måtte afregne for landbruget, »som han har drevet til vore ladegårde«, samt endelig for bornholmernes tjenesteydelser og bidrag. Som for at bortvejre enhver tvivl om, at ærkesædet drev Bornholm som en særdeles omfattende og indbringende forretning, opremser kvitteringen endelig betalingsmidlerne, der kunne være »guld, sølv, skånske penge eller en hvilken som helst anden møntsort, eller korn, smør, flæsk, honning, sild, kvæg, svin, får eller andet«.

Lad os lidt stakåndede forsøge at rekapitulere, idet vi indfletter et beroligende: middelalderen kendte udmærket til »frikort«. De mange skatter og afgifter svarede af holdne folk, de regulære husstande, mens fattige landarbejdere og ubemidlede var skattefrie. Fra Erik Glippings tid kendes en beroligende forsikring om, at den fattige mand, der kun ejede en ko, ikke skulle betale skat. Spørgsmålet havde altså været bragt på bane, men vi stoler på, at ærkebiskoppen og hans broder på dette punkt har vist mildhed. I øvrigt var bornholmerne vistnok et ret velstående folkefærd. Karakteristisk nok opstod der aldrig landsbyer på øen. Hver gård holdt sig for sig selv og passede sit. Bornholmerne var desuden stolte af at være »frie« i modsætning til bønderne i det øvrige Danmark, der normalt var fæstebønder.

Den bornholmske skatteyder

Vover vi et samlet »vue«, kan vi konstatere, at bornholmeren anno 1345 betalte skatter til øens herre, skatter til kirken og næringsskatter. Lad os begynde med kirken, som er den enkleste post. Øens sognepræster ydede som alle danske

præster to skatter til biskoppen: subsidium og cathedratikum. Subsidium var i princippet en ekstraordinær skat, der ydedes, når en ny ærkebiskop tiltrådte stiftet, og som begrundedes med den tilsvarende ydelse, biskopperne måtte erlægge til paven, mens cathedratikum var den ordinære skat. Begge ydelser faldt i øvrigt tilbage på de bornholmske bønder, hvorfra præsterne havde deres udkomme. Når kvitteringen anførte tiender som indtægt nr. tre, sigtes dog til bispetienden, den særlige 3 1/3 %'s indtægtsskat, ærkebiskoppen havde krav på. Ofte var den afløst af en bestemt sum af hvert herred, men vi er afskåret fra at kigge d'herrer Peder og Jeb nærmere i kortene.

Som Bornholms hersker trådte ærkebiskoppen i kongens sted og oppebar den traditionelle, kongelige beskatning. Vi noterede os, at kvitteringen i bred almindelighed anførte indkomster og frugter, som kunne dække over beskatningen, samt mere specifikt næfgæld og midsommergæld. Næfgælden er berømt i dansk skattehistorie som den i øvrigt ukendte særskat, der i følge Roskildekrøniken førte til oprøret mod Knud den Hellige i 1086. Man har gættet på en personskat eller på ledings-skatten, men hvad næfgæld dækker på Bornholm i 1345 er uvist. Midsommergælden er derimod velkendt. Som i Skåne og det øvrige Østdanmark må vi antage, at det er den årlige skat af købstæderne, opkaldt simpelthen efter terminen, som var St. Hans. Hos de mere besindige jyder kaldtes skatten arnegæld, da den opkrævedes af hver husstand.

I farten mærkede vi os, at opremsningen lidt kryptisk sluttede med tje-

nesteydelser og bidrag. De basale skatter i middelalderens Danmark var leddingen, efterhånden en simpel jordskat, som man kunne tænke sig lå gemt bag kvitteringens indkomster og frugter, hvis den ikke er identisk med næfgælden. Dernæst natholdet, underholdet af kongehoffet, som efterhånden afløstes af »stud«, støtten eller understøttelsen. Underforstået: af det forslugne hof. Mon ikke de bornholmske bønders bidrag, det latinske brev »subventiones«, afspejler studen?

Endelig dækker tjenesteydelser utvivlsomt over den tredje basale skat i det middelalderlige Danmark, arbejdspligten, kaldet inne, ægt eller redskud. Princippet i middelalderlig skatteudskrivning var uhyre enkelt, at hver statslig udgift skulle dækkes af en særlig indkomst. Med pligten til at stille folk med vogne, skovle og trillebøre fik kongen dækket sine behov for transport af hoffet, som gav anledning til kilometerlange karavaner, eller opførelse af borge. Ærkebiskoppen af Lund trådte også på dette punkt garanteret i kongens sted, og de bornholmske bønder har uden tvivl tilbragt mange mødige timer med at slæbe grus og sten til befæstningen af Hammershus.

Både borgere og bønder på Bornholm hang altså på en fast, årlig skat, der så at sige hvilede på bopælen. Borgere på midsommergælden, bønderne mere diffust på »fogedens krav«, som man undertiden betegner skattebyrden, de gamle ledings- og underholdspligter. Begge byrder forfaldt til bestemte terminer og i nøje definerede kvanta af levnedsmidler eller kontante beløb, men den præcise sammensæt-

ning var forskellig fra herred til herred. Hver egn havde sine særlige afgrøder, og på Bornholm har sildene givet været en populær skatteartikel.

Man må forestille sig, at der på Hammershus har beroet en matrikel over hele Bornholm, som den bevarede Kong Valdemars Jordebog fra det kongelige kancelli, og som den jordebog, der omtales i 1651 kort før enevældens indførelse.² Her har hver enkelt købstads og gårds ydelser været noteret, og her kunne man tillige trykke på en knap, når der var brug for et sjak jord- og betonarbejdere, eller en større godsmængde skulle transporteres. Uden at det nævnes i kvitteringen, som kun angår regnskabsopgøret mellem ærkebiskoppen og hans broder, kunne man forestille sig, at bornholmerne i nogen udstrækning hang på færgefarten til Skåne, når ærkebiskoppen og hans følge besøgte øen, som det forekommer i andre egne af Danmark. Vi ved, at Københavns borgere havde pligt til at færgе Roskildebissen over til Skåne, og bornholmerne er næppe sluppet billigere.

Omkring 1300 var det blevet sædvane, at kongerne også opkrævede en ekstraordinær skat, som efter fremgangsmåden kaldtes bede, eftersom kongen formelt måtte anmode om den på tinge. Bornholmerne slap næppe heller for bederne, hvis eksistens muligvis antydes, når kvitteringen slutter: »og alt det øvrige af enhver art, vist og uvist«. Bederne opkrævedes næsten årligt, men regnedes stadig for ekstraordinære og dermed uvisse.

Til den kirkelige og den verdslige skattebyrde må endelig føjes nærings-skatterne. Hertil regner vi lidt spidsfindigt bøder og sagefald, der kan betragtes

som afgifter på selve dette at være menneske. Det var i middelalderen tilsyneladende naturgivent, at man forbrød sig imod loven og måtte bøde med større eller mindre beløb, hvis man ikke ligefrem blev straffet på liv og lemmer. Boligerne var små, som det ses af, at fæstebønder ofte formodedes at tage dem med sig, når de forlod et lejemål, og man levede tæt sammen. Når en forbryder blev bandlyst, opregnede man alle de måder, hvorpå pæne borgere ikke længere måtte omgås den bandlyste. Remsen er lang og kulminerer i vore øjne lidt overraskende med bad. Livet var barsk, og simpel overlevelse udelukkede alle de skranker mellem de enkelte familier og husstande, som vi opretholder i dag. Alle gik med knive eller andre våben, og når gemytterne kom i kog, flød blodet. Næverne blev også flittigt brugt, som det fremgår af, at »blå« sager er et standard-indslag i regnskaber. Sager, der opstod af blodundertrukne »sportsskader«, ligesom vi taler om et blåt øje. Principielt var indtægterne af retshåndhævelsen uvisse, men temperamentsfulde bornholmere har utvivlsomt sikret ærkebiskoppen en fast, årlig indkomst, som man ser det i det øvrige Danmark.

Af »ægte« næringsskatter nævner kvitteringen fem. Tager vi dem i omvendt rækkefølge kommer først stadegælden, en art værtshus- eller butiksskat. I »sæson'en« må vi forestille os et bornholmsk sildeeventyr på højeste omdrejninger, og som på Skåne markedet har det ført en række »servicefag« med sig. Det kostede selvsagt en afgift til ærkebiskoppen at slå sig ned som næringsdrivende. En bornholmske specialitet udgør en særlig

båndgæld, opkaldt efter bødkerens tøndebånd og en art moms af drikkevarer, der ligeledes antyder et hektisk kroliv. De øvrige indtægter var sild, nedsaltning af sild og fiskeri, som vi på samme måde må antage har udgjort diverse næringsafgifter af fiskere og eksportører. Midt i opremsningen nævnes told, som vel særligt påhvilede de hanseatiske købmænd fra Lübeck, Rostock og Stralsund, der har været velsete gæster på øen.

Som købmænd og opkøbere, forstås. Knap så velkomne var de hanseatiske orlogsflåder, der i ufredstider ankrede op udfor øen.

Bornholmske brandskatter

Hammershus, ærkebiskoppens borg, vogtede i de næste knap 200 år fra sin klippe over de bornholmske skatteydere, men den 16. august 1522 blev borgens formædeligt indtaget af lübske tropper.³ Til borgens undskyldning må det straks siges, at der her i middelalderens sidste årtier blev vendt op og ned på mangt og meget. Ærkesædet i Lund var i fuld opløsning, ærkebiskoppen netop skandaløst brændt på bålet i København, og ved at fængsle de skrækslagne kanniker lykkedes det Christian II at tiltvinge sig Hammershus og dermed herredømmet over Bornholm. Det var altså en borg med kongelig besætning, som det lykkedes lübeckerne at indtage. Vi kan tilføje, at besætningen havde held til at skjule en god del af kassebeholdningen – så godt, at den først er blevet fundet i nyeste tid.⁴

Intermezzo'et afslører tillige, at vi til de fundamentale skatter på Bornholm

må føje en fjerde: brandskatten. Sommeren 1522 er nok blevet stående i bornholmernes erindring som skatteyderens værste mareridt. Da indslaget er uløseligt knyttet til søkrigen mellem hansetæderne og Christian II, er vi nødsaget til at forudskikke et par bemærkninger.

Brandskatning er utvivlsomt forekommet på Bornholm siden tidernes morgen. Beliggenheden midt i Østersøen opfordrede unægteligt til det. Det usædvanlige ved brandskatningen i 1522 består simpelthen i, at den er veldokumenteret, hvilket skyldes en pertentlig dag- eller logbog, ført ombord på hansestaden Danzigs orlogsflåde.⁵

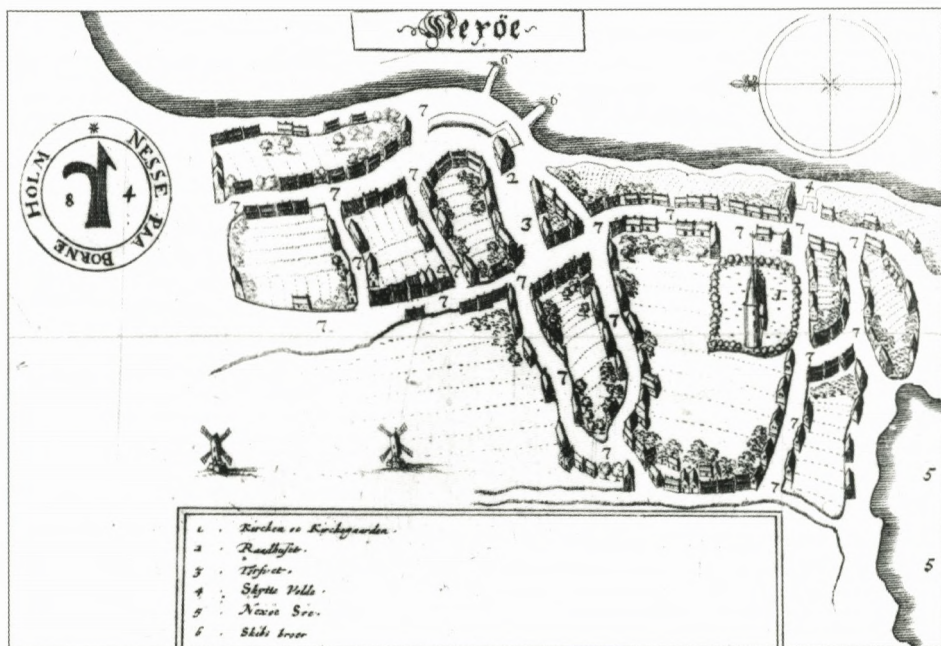
Danzig, nu det polske Gdansk, indgik i sommeren 1522 i en alliance med Lübeck, Rostock og Stralsund, der sammen med det oprørske Sverige bekrigede Danmark. Et stort anlagt flådetogt skulle have rettet et knusende slag mod det danske riges ædleste dele, men blev mest til spilfægteri. Flådetogtets eneste spektakulære triumf var næsten brandskatningen af Bornholm. Det hang sammen med, at det kneb for de tre flåder at koordinere bevægelserne, hvilket blev bornholmernes uheld. Her kunne de tre flåder enkeltvis kompensere for den manglende fælles indsats. En anden grund til fiaskoen var, at de hanseatiske flåder nok så meget havde deres opmærksomhed rettet mod den merkantile søfart i Østersøen og benyttede lejligheden til at tugte rivaliserende sømagters handelsskibe, mens de skærmede deres egne.

Den svenske flåde på 14 krigsskibe var egentlig på vej til Lübeck for at slutte sig til sine hanseatiske allierede, da den ankrede op ved Bornholm, som den udså sig som et let bytte. Christian

II havde siden 1517 bekriget Sverige efter alle kunstens regler, og at svenskerne betragtede Bornholm som fjendeland, er der ikke noget at sige til. Bornholmerne var ikke uvant med situationen og nåede hurtigt til en forståelse med fjenden. Midlet hed brandskat, som man prompte diskede op med.

Vi må forestille os, at hele øen ved ankomsten af den fjendtlige flåde er kommet i heftig bevægelse. Det bornholmske samfund, de fire herreder og de fem købstæder, var så velorganiseret, at man var i stand til på kort tid at mobilisere det store kontante beløb i hård valuta og de levnedsmidler, der skulle til. I danzigernes referat hører vi, at brandskatten bestod af 4.500 lod sølv – et lod sølv var en halv gylden – 100 okser, 200 får og 4 læster smør. Et imponerende kvantum, som dog må ses i lyset af, at den egentlige taber i spillet nok blev Christian II, Bornholms nybagte herre. De skatter og afgifter, bønderne skulle have leveret på Hammershus, er vel simpelthen gået til brandskatten. Det er karakteristisk, at bornholmerne meget forudsende sikrede sig en officiel kvittering fra svenskerne, et beseglet brev, som man kunne vise frem til andre myndigheder.

Endelig kunne man spørge, hvorfor man ikke satte sig til modværge? Det er der formentlig også nogle bornholmere, der har spurgt hinanden, efterhånden som sommeren skred frem, men den fjendtlige flådes overmagt har ganske enkelt været for overvældende. Det tidlige 1500-tals orlogsflåder bestod reelt af en række flydende »kompagnier«. Skibene var rustet med

Nexø, hvor Danzigs orlogsflåde i 1523 kastede anker. Gaden langs »skytttevolden« er Storegade, selvom teksten oplyser, at gaderne ikke har navne. Nexø ligger 30 km fra Rønne, som måtte tilbagelægges i en fart, da borgerne i 1523 skulle vise Lübecks beskærmelsesbrev frem for de mistroiske danzigere. Til venstre byens maritime våben, en bådshage. Nexøs gamle bydel omkring torvet og havnen blev ødelagt ved det sovjetiske bombardement den 7. - 8. maj 1945 (fra Resens atlas. Foto: Det kongelige Bibliotek).

tidens svære skyts, men den afgørende militære styrke bestod i de væbnede landtropper, de førte med sig ombord. Overfor en professionel hær var selv en nok så krigerisk bondebefolkning værgeløs. Det eneste alternativ bestod altså i, at tropperne gik i land for at plyndre og dernæst brændte marker og gårde af. Ordren til de hanseatiske orlogsflåder lød sædvanligvis: at beskadige alt undtagen kirker og klostre. I en 1500-tals hær indgik gerne en »brandmester«, hvis opgave ikke var at slukke, men at tænde ildebrande. Militært en

pendant til senere tiders bombardementer.

Foreløbig åndede bornholmerne lettet op, da svenskerne forsvandt. Men lettelsen afløstes af rædsel, da kort efter den lübske krigsflåde, nok Østersøens stærkeste, indtog ankerpladsen. Lübeckerne nåede den 13. august 1522 under Bornholm på vejen mod Øresund, forstærket med de 14 svenske skibe, og forlangte nu i utvetydige vendinger deres del af rovet. De lod deres tropper brænde et sogn af for at give truslen effekt, hører vi – velsagtens det

nordligste, hvor tropperne indtog Hammershus – og de skrækslagne bornholmere måtte i en fart præstere endnu en brandskat, der bestod af 3.000 lod sølv, 200 okser, 240 får og 100 tønder øl. Denne gang måtte man ty til kirkerne foruden bønderne selv, idet de fromme bornholmere åbenbart i 1. omgang havde ladet øens gejstlighed gå fri.

Det blev værre endnu. Bornholmerne undgik ikke sommerens tredje brandskatning, om end den sidste af naturlige årsager blev mere moderat end de to første. Bønder og borgere på øen holdt formentlig vejret to uger senere, da otte af tidens store orlogsskibe, fulgt af en bark og en jagt, den 28. august henunder aften kom i sigte. I første omgang kunne man ånde lettet op. Danzigs orlogsflåde, rustet til tænderne, sejlede forbi med god vind, men ud på aftenen blæste det op til storm, og flåden blev slået tilbage under Bornholm, hvor den søgte læ. Et af de otte orlogsskibe forliste faktisk, idet skipperen i logbogens fortørnede referat ikke ville stryge sejl i tide, som alle de andre fartøjer gjorde. Hvert skib var under kommando af to fremtrædende borgere, men førtes af en skipper. De to rådmænd på det forliste skib var Hinrick Schulte og Hans Hildebrand, mens skipperen hed Bartholomeus Schacht. Retfærdigvis må det siges, at han selv gik ned med sit skib sammen med 20 andre, mens vistnok de fleste af besætningen reddede sig i land.

Skibbrudet, der fandt sted mellem 8 og 9 om aftenen, skyldtes, at skibet løb på et rev, hedder det. Mon ikke vi tør oversætte til grund eller revle? Det fremgår af det videre forløb, at vi befin-

der os udfor øens sydspids, en fladvandet sandkyst. Vi springer et år frem i tiden. Den 2. juni 1523 ankrede Danzigs krigsflåde atter op udfor Bornholm, denne gang ved Nexø. Her kom det for en dag, at flere af de druknede fra skibbrudet i 1522 imidlertid var blevet bragt i land sammen med forskellige effekter. Fra skipperens hånd havde man reddet en guldring, mens skibets barber var blevet fundet iført en fløjlskjortel, som behjertede bornholmere ligeledes tog til sig, inden den druknede barber blev begravet. Begge effekter opbevarede af præsten i Povlsker, hvor de druknede også var blevet begravet, således at skibbrudet tydeligt nok er sket hernede på Bornholms sydspids.

Disse bemærkninger som ouverture til det skattehistorisk interessante: danzigernes nøje beskrivelse af fremgangsmåden, da de under ganske vist meget specielle omstændigheder opkrævede Bornholms tredje brandskat hin ulykkesommer 1522. Den 29. august har man vel haft fuldt op at gøre med at komme til hægterne efter den foregående aftens storm og med at sætte sig i forbindelse med de reddede inde på land, som altså har været Dueoddes sand og klitter, hvis vor tolkning er korrekt. Dernæst spidser vi ører. Den 30. august »kom nogle bønder i et antal af fire fra landet Bornholm i hele landskabets navn til os på flåden«, hedder det i logbogens nøgterne referat. Det understreges, at delegationen ankom ganske uopfordret, men bornholmerne vidste øjensynligt, hvad der forestod. To af de delegerede kender vi muligvis. Det fremgår i 1523, at flådeledelsen havde beordret to bornholmere til at forestå bjergningen

af skytset. De to var Nexøs borgmester, en vis Burchardt, og Peder Tysker (»Dudeschen«) i Pedersker sogn. Mon ikke de to har hørt til fire mands-delegationen?

I det følgende må vi forestille os en forhandling i middelalderens alt andet end ordknappe stil. Mødet fandt sted om bord på Danzigs admiralskib, og samtlige rådmænd og skippere fra hele flåden deltog. Det er nu, vi erfarer om det afbrændte sogn og de to brandskatter, bornholmerne allerede havde ydet, som øens delegation behørigt jamrede over. Med i billedet hører, at bornholmere og danzigere næppe var ukendte med hinanden, om end rollerne for en stund var nye og anderledes. Det skinner igennem, at danzigerne mødte bornholmernes håndervriden med nogen sympati og forståelse, men krig var krig. Danzigs flådeledelse skulle stå til regnskab for bystyret og for sine egne tropper, så det lå i luften, at helt kunne bornholmerne ikke undslippe det underkuede landskabs lod. Denne skæbne havde delegationen indset, så dens udredning sluttede med et tilbud om en gave til Danzigs flåde, som øen ville præstere efter sin nu stærkt forringede formåen.

Et moment, der talte til bornholmernes fordel, var skibbrudet, som krævede hjælp af den stedlige befolkning. Efter et større krigsråd enedes danzigerne om at vise mildhed og afstå fra en egentlig brandskat under den forudsætning, at bornholmerne indvilligede i at bjerge bøsser, tov, takkelage og tøn-der, »som man kunne opfiske og bjerge«. Dernæst gik man Bornholms fire delegerede på klingen – velsagtens en repræsentant fra hvert herred – og

pressede dem til at give et bud på den tilbudte, mådelige skænk. De fire gav sig atter behørigt til at jamre over deres armod og den lidte skade, men endte dog med at tilbyde hvert skib to okser og otte får. Hvad enten vi regner med syv, otte eller ni skibe unægteligt et spring fra den brandskat, svenskerne og lübeckerne havde oppebåret.

Efter en fornyet drøftelse blev resultatet, at bornholmerne inden otte dage ville yde 30 okser og 100 får, men smør var man altså helt udgået for. Desuden skulle de bistå med bjergningen og med at bringe det bjergede ombord på flåden. Det, man ikke nåede at få ombord, skulle opbevares, indtil der var skibslejlighed til Danzig – og at bornholmerne holdt dette løfte, har vi allerede berørt. Endelig krævede flådeledelsen fire gidsler ført om bord, som skulle være »gode, ansete og holdne folk«. Når bornholmerne havde opfyldt deres forpligtelser, hedder det, ville gidslerne atter blive udleveret. Den egentlige garanti må dog have bestået i danzigernes afsluttende trussel til de fire repræsentanter om, at hvis de brød overenskomsten, ville danzigerne på samme måde ophæve den udviste benådning. Underforstået: iværksætte de krigshandlinger, man i første omgang afstod fra.

Den følgende dag lettede flåden anker og satte kursen mod Øresund. Uden at vi hører nærmere, er bornholmernes tredie, om end stærkt formindskede brandskat blevet opkrævet og på den ene eller den anden måde ekspederet videre til Danzig. Tilbage sad de hårdt prøvede bornholmere og slikkede sårene. Bortset fra det ene sogn trods alt med ubrændte lader og

stalde. Som en trøst giver forløbet en fornemmelse af øens fordelagtige beliggenhed i fredstid, hvor hansekøbmændene – i civil – har været gode kunder.

En reprise

Der fulgte et efterspil det følgende år, men i 1523 var situationen for bornholmerne lidt gunstigere. Efter den skrækelige sommer med tre brandskatter har man på øen selvsagt været stærkt opsat på at undgå en gentagelse, og da rygterne om oprøret i Nørrejylland i januar nåede øen, har man formentlig skyndt sig at indlede en diplomatisk aktion.

Det lignede ellers en reprise, da orlogsflåden fra Danzig den 2. juni over middag ankrede op ved Nexø på vej for at deltage i Københavns belejring. Den 31. maj 1523 var Danmarks nye konge, Frederik I, gået i land i Korsør, men af tre »sejl«, som dukkede op denne 2. juni om aftenen, og som danzigerne »viste« ombord – en hentydning til datidens radiotelegrafi, der bestod i signaler med faner og sejl eller skud, måske også hornsignaler – erfarede man nu, at Frederik I allerede var i besiddelse af flere slotte på Sjælland. Nok efter princippet Korsør - flere, men under alle omstændigheder for bornholmerne en god nyhed. Christian II's tilhængere på øen kunne utvivlsomt efter den foregående sommer tælles med få fingre.

Som sidste år kom der også ved denne lejlighed en bornholmsk firemands-delegation ombord. Vi hører, at den bestod af Magnus Hake fra Nexø »selvfjerde«. Mogens Hage, som vi foretrækker at kalde ham, kan ikke

have været Nexøs borgmester, som vi allerede har mødt, men i Nexø har man uden tvivl haft travlt med at orientere danzigerne om den seneste politiske udvikling. Mogens Hage oplyste, hører vi, at Lübecks flåde havde passeret Bornholm den 26. april og under de ændrede politiske konstellationer – Lübeck var nu forbundsfælle med Frederik I og jyderne – havde taget Bornholm i sit værn.

Uden videre godtog danzigerne ikke denne besked. Mogens Hage »selvanden« måtte blive ombord natten over, mens de to andre bornholmere påtog sig at hente Lübecks beskærmelsesbrev, der beroede i Rønne, som det oplystes. En første antydning af, at Bornholms centrale administration – i det mindste hvad angik told og skat – ikke længere styredes fra Hammershus. I ventetiden underholdt Mogens Hage med de seneste efterretninger om bjergningen af effekter fra forliset det foregående år, som naturligvis højligt interesserede danzigerne. Det er ved denne lejlighed, vi erfarer om fundet af skipper og barber. Der skulle også være bjerget en vadsæk med penge, som den kongelige underfoged Henning Thomsen havde taget i forvaring. Endelig var der bjerget syv kanoner af vragelets skyts, som danzigerne kunne have fået, hvis de var kommet forbi på hjemvejen fra flådetogtet året før, men snart efter var Søren Norby, Christian II's foretagsomme og snarrådige admiral, dukket op og havde bortført skytset. Også lübeckerne skulle have forsynet sig af vragelets skyts. Renæssancens byer satsede ikke mindst på et stærkt artilleri, og tabet af skytset ærgrede tydeligt danzigerne.

Den følgende dag, den 3. juni, efter et

forpustet natligt ridt til Rønne, blev Lübecks efterlyste beskærmelsesbrev båret frem og åbenbart taget for gode varer. Som det foregående år lå det dog i luften, at bornholmerne ikke slap så let. Hvis man finder fremgangsmåden urimelig, må man betænke, at udrustningen af de store orlogsflåder og lejetroppernes sold hvilede tungt selv på de rige hansestæder. Som under et felttog var det en selvfølge, at bønderne i de landskaber, man passerede, bidrog. Her lå Bornholm i 1522-1523 uheldigt placeret, men man slap trods alt for krigshandlinger bortset fra det ene sogn, der blev brændt af.

På admiralskibet enedes man hin 3. juni ligesom året før om en »godvillig og ærlig skænk« – en mildere version af den regulære brandskat. Til gengæld får vi denne gang lidt flere detaljer, der fortæller om fremgangsmåden. Skænken ydedes af seks sogne og to købstæder. Købstæderne var Nexø og Svaneke, hører vi, sognene i Danzigs gengivelse Vor Kære Frue, Skt. Jakob, Skt. Lorentz, Skt. Budel, Skt. Paul og Skt. Peter. På bornholmsk Øster Marie, Ibsker, Øster Larsker, Bodilsker, Povlsker og Pedersker. St. Lorentz kunne også være Ny-larsker ved Rønne, men for Øster Larsker taler, at de seks sogne dermed ligger samlet i Øster og Sønder herred. Vi erfarer videre, at skænken bestod af 21 $\frac{1}{2}$ tønde smør, 28 okser og 40 lam – tal, der antyder en syvtabel. Hvis de to byer er blevet slået sammen, kunne hvert sogn have ydet 3 tønnder smør, 4 okser og 6 lam.

Enigheden førte til en vis forbrødring, og den følgende dag, den 4. juni, fik mandskabet landlov i Nexø. Vi må forestille os, at tropperne er myldret

i land i små både, idet entreprenante bornholmere utvivlsomt tjente en skilling ved denne lejlighed. Der blev handlet livligt i Nexøs små gader, hvor tropperne færdedes i fuld mundering, som det fremgår af, at der forekom et vådeskud, som dræbte en landsknægt. En af bøsseskytterne mistænktes for at have været letsindig med sin lunte, men kastede skylden på sine kammerater.

Efter nogle hektiske dage kunne Nexø-borgerne endelig ånde lettet op, da orlogsflåden sidst på eftermiddagen littede anker. Om aftenen kastede danzigerne anker ved Sandvig, hvor de blev liggende i flere dage og krydsede frem og tilbage. Vi kan tilføje, at det ikke kun var bornholmerne, der måtte spæde til. Flere passerende skibe blev rutinemæssigt afkrævet et fad momme, en af tidens luksusdrikke, som de øverstbefalende utvivlsomt har læsket sig med. Endelig søndag morgen den 7. juni før solopgang lykkedes det med en nordnordvestenvind at krydse rundt om Hammer odde, Bornholms nordspids, som danzigerne kalder den sandvigske hage. Dernæst bragte en rask nordøstenvind flåden helt til Møn, hvor man var så heldig at løbe på en stakkels hollandsk skipper, der netop havde lastet i København. Hans skib blev taget som prise – og dermed lader vi de flittigt rapporterende danzigere ude af syne på deres videre færd.

Også den særprægede, bornholmske told- og skattehistorie tager vi afsked med. Der ligger ellers flere godbidder og venter såsom øens dobbeltbeskatning under det lübske herredømme 1525-1575, da bornholmerne svarede de gamle, traditionelle bondeskatter til

Lübeck, mens de ekstraordinære skatter ydedes til den danske konge, Christian III. I 1539 ankom den kongelige kancellisekretær Hans Skovgård til Bornholm på en skude, som Ystad måtte stille med, og opkrævede en skat på 1 gylden eller 2 lod sølv af hver borger og bonde.⁶ Noget lignende gentog sig i 1542 og 1545. Det fremgår, at bornholmerne slog sig lidt i tøjret og hævdede, at de som »frimænd« var adelige og dermed skattefrie. Den var nok ikke gået under de myndige ærkebiskopper, men Christian III måtte i 1545 pænt ændre satsen til en adelig formueskat.

Til gengæld ser det ud til, at Bornholm som den eneste del af det danske rige nogensinde qua det lübske herredømme kom til at svare romerskat til den tyske kejser.⁷ I den ældste middelalder omtales de danske konger under tiden af den tyske kejser som hans »skatskyldige hertuger«, men Valdemarsmuren fra 1160-1170'erne sætte en effektiv stopper for disse imperiale ambitioner. Kun bornholmerne opnåede for en stund at se sig selv som kejserlige undersåtter.

Den burgundiske holm

Bornholm var noget for sig. En af de mange gåder i øens historie er dens optræden i Kong Valdemars Jordebog fra 1230'erne.⁸ Bornholm kaldes her »Burghændeholm«, idet skriveren i Valdemar Sejrs kancelli øjensynligt mente, at øens navn skrev sig fra det sagnomspundne Burgund.

Generelt er Kong Valdemars Jordebog meget opmærksom på øer. De mindre øer optræder i en såkaldt øliste, mens de større som Fehmarn og Fal-

ster kortlægges i særlige lister. Om Samsø hører vi detaljeret om øens årlige ydelser, om Møn er jordebogen lidt mere ordknapp, men besked får vi dog. Derimod er Bornholm som den eneste større del af det danske rige nævnt uden en eneste oplysning. Kun fremgår det, at et herred på øen var kongelev og dermed indgik i den del af krongodset, der fulgte kongestillingen uden at nedarves til yngre sønner eller døtre, men om oppebørslen er jordebogens fuldstændig tavs.

Midt i opremsningen af det skånske krongods hedder det abruptt: »Et herred på Bornholm«. Efter opremsningen af krongodset over hele Danmark følger en art mini-øliste, hvor der nævnes krongods på Tåsinge og Lange-land, som ikke var kommet med i første omgang, dernæst »hele« Fehmarn og »hele« Rügen samt - Bornholm. Vel simpelthen et udtryk for, at kongen havde besiddelser også på denne ø, når man nu nævnte Fehmarn og Rügen, men altså ikke ejede hele øen. Indirekte afspejler jordebogens tavshed Bornholms temmelig mystiske særstatus i det danske rige.

Mysteriet om Bornholms rolle i den ældre middelalder bliver ikke mindre, hvis vi vender os til Saxo, hvis historieværk i alle andre henseender er et skatkammer af efterretninger om Danmark i Valdemarernes tidsalder. Ene af alle rigets dele glimrer Bornholm ved et totalt fravær. Hvor var øen under venderkrigene i 1160'erne? Bornholms strategiske beliggenhed må have sikret den en afgørende rolle, men spørger vi Saxo, består svaret af en rungende tavshed. Saxos historieværk ville dog ikke være den enestående kilde, det faktisk

er, hvis der ikke fandtes en undtagelse. Hvorfor kom Bornholm i ærkebiskoppens besiddelse? Her giver Saxo pludselig svaret.

Biskopperne i den ældre middelalder fungerede som en art jarler eller småkonger, der førte det store ord i hver deres stift. De var kongens vigtigste rådgivere og anførte i krigstid tropperne fra deres stift. At ærkebiskoppen tidligt kastede sine øjne på den værdifulde og indbringende klippeø er naturligt nok. Noget af det første, vi hører om Bornholm overhovedet, er, at øen blev kristnet af bisp Egin af Dalby, senere Lund, i 1060-70'erne, før ærkesædets oprettelse.⁹ Oplysningen, der skyldes den tyske klerk, Adam af Bremen, røber ikke overraskende, at Bornholm fulgte sin egen kurs, og at bornholmerne altså ikke var gjort kristne af Harald Blåtand sammen med de andre daner.

Hvis de da var daner, kunne vi spørge, kraftigt provokeret af den rungende tavshed og yderligere opildnet af den mærkelige distance i Kong Valdemars Jordebog. Skulle navnet Burgundernes holm forstås på den måde, at øen slet ikke var dansk? Men her kommer Adam os til undsætning. Han omtaler i utvetydige vendinger Bornholm som »Danmarks mest besøgte havn og trofast ankerplads for de skibe, som sætter kursen mod barbarlandene og Grækenland«. Det sidste en hentydning til nordboernes handelsfærd ad de russiske floder og vikingetidens nære forbindelser med Byzants. Danmarkshistorien står virkelig i gæld til Adam for oplysningen, for uden den ville man have sin tvivl, om Bornholm oprindeligt hørte til Danmark.

Her var Saxo til ringe eller ingen nytte. Temmelig påfaldende indgår Bornholm slet ikke i hans verdensbillede, skønt han ellers beretter vidtløftigt om andre, perifere dele af det danske rige såsom friserne særpregede bebyggelser i Sønderjyllands marskegne, Skagens rev eller Blekinges klipper. Til gengæld fortæller han meget nøjagtigt, hvorledes det faktisk gik til, da ærkebiskoppen erhvervede Bornholm.

Eskil

I sit værk er Saxo tydeligt fascineret af den gamle kirkefyrste, Eskil, Lunds anden ærkebiskop, der havde afløst sin onkel, Asser, og selv havde forestillet sig, at hans nevø, der ligeledes hed Asser, skulle følge efter ham. Saxo anlægger overfor Eskil et spotsk tonefald, der uden tvivl bunder i, at Eskil tilhørte en rivaliserende æt, som det først var lykkedes Saxos helte, Hvide-slægten, at udkonkurrere, da Absalon blev indsat i ærkesædet i 1177. Saxo er altså ikke meget for at anerkende Eskils indsats, hvilket kan forklare, at han går let henover Bornholms erhvervelse, som unægteligt blev fundamentet for ærkesædets storhed i det meste af middelalderen. Generelt skildres Eskil i Saxos værk som intrigant og svingefuld. Anskuet mere positivt har Eskil været en dygtig politiker, der skaffede kirken store fordele.

Under 1150'ernes borgerkrig, fortæller Saxo, overvejede ærkebiskoppen at falde fra Svend Grathe, lokket af »hemmelige løfter« fra det andet kongsemne, Knud Magnussen.¹⁰ Hvori bestod de hemmelige løfter, som Eskil ikke

kunne modstå? Her var det unægteligt fristende at tænke på Bornholm, men Saxo under kun nødigt Eskil æren af gevinsten og bagatelliserer dette punkt. I stedet lader Saxo skadefro Eskil komme galt afsted og fryder sig tydeligt over hans vanheld.

Den hemmelige forståelse med Knud gav Eskil mod til at skærpe tonen overfor Svend Grathe, skildrer Saxo videre. Han samlede tropper og optrådte udfordrende ved forhandlingsbordet. Mon ikke Eskil har spillet de to kongsemner ud mod hinanden og sat prisen på sin loyalitet højt? Da han tilsyneladende havde fået vished for, at Knuds flåde var på vej, brød han med Svend, og »med vejende bannere sprængte han med sine ryttere afsted til kysten«, fortæller Saxo. Desværre holdt Knud ikke sit løfte og var atter sejlet bort. I stedet måtte Eskil alene tage kampen op med Svend, der forfulgte ham fra Lund. Eskil led nederlag og blev taget til fange, hedder det videre.

Fra denne fase af historien har Saxo tydeligt svært ved at nå dens for Eskil heldige udgang. For yderligere at latterliggøre Absalons forgænger lader han Eskil som en anden kirkeklokke blive hejset op i domkirkens tårn, »da der intet fangehul fandtes i byen«. Denne klemme undslap ærkebiskoppen kun, fordi Svend Grathe begyndte at frygte bandlysning, »hvilket er den værste straf, en biskop kan give nogen«, som Saxo meddelsomt føjer til. Resultatet blev lidt overraskende et forlig. Eskil gik atter over på Svends parti. Til gengæld fik han en landsby samt – »en stor del af Bornholm«. Ærkebiskoppens spil – i vor tolkning – lykkedes over al måde.

Historiens kerne er sikkert ægte nok. Essensen i Saxos fortælling, Eskils erhvervelse af størsteparten af Bornholm, modsiges i hvert fald ikke af det eneste sikre vidnesbyrd om Bornholms status i 1200-tallet: oplysningen i Kong Valdemars Jordebog om, at kongen kun ejede det ene af Bornholms fire herreder. Vi kan tilføje, at også dette herred gik tabt i kirkekampens slutfase under Erik Menved. Mysteriet, den rungende tavshed, løses vel ikke herved, men bekræfter indirekte opfattelsen, at ærkebiskopperne og deres statholdere på Hammershus nidkært vogtede over den værdifulde klippeø i Østersøen.

En anden årsag til tavsheden er vel, at bornholmerne i videst muligt omfang har foretrukket at ordne deres egne anliggender selv uden indblanding udefra. Forløbet omkring brandskatten i 1522 afslørede, at øen udmærket var i stand til at agere selvstændigt. En præst og en kongelig underfoged strejfes ganske perifert, men det var tydeligt »landet« Bornholms egne repræsentanter, bønder og borgere, der tacklede den vanskelige situation, da hele tre fjendtlige krigsflåder efter tur ankrede op ved øen.

Den bornholmske særstatus levede videre langt op i tiden. Indirekte fik det betydning for beskatningen, som nok var lempeligere på Bornholm end i rigets øvrige dele. Det hang sammen med endnu en svensk periode af øens historie. Af ultrakort varighed, men med stor effekt.

Finale

I januar-februar 1658 gik den svenske kong Karl X Gustav og hans hær over

de frosne, danske bælder. Ved Roskildefreden den 27. februar måtte Danmark som bekendt afstå Skåne, Halland og Blekinge samt Bornholm. Afståelsen var fastsat til den 15. marts 1658, men først den 29. april ankom den svenske kommandant, oberstløjtnant Johan Printzensköld, med kone og børn til øen og tog Hammershus i besiddelse.¹¹ Med Printzensköld fulgte tillige et kompagni på 116 svenske soldater.

Bornholmerne brød sig imidlertid ikke om det svenske styre. Med centrum i Hasle dannede 22 fremtrædende bornholmere en regulær sammensværgelse. Blandt anførerne var Hasles borgmester, præsten, byfogeden, den forrige borgmesters svigersøn og ridefogeden på Hammershus, der var flyttet til Hasle, da de nye magthavere medbragte egne, svenske embedsmænd. Også den ene af Rønnes to borgmestre deltog i sammensværgelsen, der må ses i lyset af, at svenskerne var i færd med at inddrive en ekstraordinær krigsskat. På mystisk vis synes de bornholmske sammensvorne at være trådt i forbindelse med de belejrede i København, ikke mindst rigshofmester Joachim Gersdorff, der inden den svenske erobring havde haft øen i livsvarig forlening.

Den 8. december om aftenen op søgte og skød de sammensvorne Printzensköld i Rønne. De få andre svenske på øen blev arresterede, om natten blev der ringet med kirkeklokkerne, og tidligt om morgenen den 9. december rykkede Hasles borgere samt

den nordbornholmske almue mod Hammershus. Senere nåede også Rønnes borgere og det øvrige bornholmske mandskab frem.¹² Det var streng vinter, Hammershus i alt andet end forsvarsmæssig stand, og den 10. december om aftenen overgav besætningen sig.

Aktionen var i virkeligheden uhyre dristig, selv om bornholmerne nok handlede under indtryk af, at brandenburgske, kejserlige og polske tropper i løbet af efteråret 1658 havde besat Jylland.¹³ Hjælpen var altså i anmarch. Alligevel må det have vakt sensation, da en skude fra Rønne den 21. december anløb det belejrede København med en delegation fra den befriede ø. Den 5. januar afgang en hel lille eskadre med forstærkninger til Bornholm, hvor man hvert øjeblik ventede angreb fra Pommern eller Skåne. En galiot med svenske ryttere, som faktisk dukkede op, men uden at have fået nys om bornholmernes opstand, blev erobret ved krigslist den 29. december. Rytterne blev taget til fange og anbragt i kælderen under Rønne rådhus. Senere indkvarterede man dem rundt om på øen, hvor de menige blev sat til at arbejde for bønderne.

Mere så man ikke til svenske tropper på Bornholm, og ved Københavnsfreden den 27. maj 1660 tilfaldt Bornholm atter Danmark. Bornholmernes selvstændige kup skabte nok respekt i centraladministrationen og bidrog til, at enevælden tog varsomt, næsten respektfuldt, på de bornholmske skatteydere.

Hasle havn omkring århundredskiftet. Måske lagde lübeckerne til her på Bornholms vestkyst, da de indtog Hammershus den 16. august 1522? Vi er i hvert fald så nær det gamle Bornholms told- og skattehistorie, som det er muligt at nå med fotografiets hjælp. Den hvide bygning er Hasle toldkammer, hvorfra hele havnen og bugten kan tages i øjesyn. Vi befinder os endnu i sejlskibenes æra, flere vogne med hestespand sørger for godstransporten, men som et varsel om nye tider overhales det forreste spand af en ivrig cyklist (Told · Skat-museet).

Noter

1. Danmarks Riges Breve 3, II. København 1959 s. 94-95 nr. 132.
2. Kancelliets Brevbøger 1651, udgivet af Ole Degn. København 1997 s. 218. Jf. den interessante forlening til Frederik III's favorit Joakim Gersdorff s. 175-176, der kan sammenlignes med ærkebiskoppens kvittering fra 1345. Her nævnes dog også »vildtbanen« som noget, Joakim Gersdorff ikke skulle befatte sig med.
3. M. Venge: Christian 2.s fald. Odense 1972 s. 49.
4. Skalk 1967 nr. 5 s. 3-8, Nationalmuseets Arbejdsmark 1967.
5. Hanserecesse 3, VIII. Leipzig 1910 s.

- 173-175. Jf. for det følgende s. 499-501.
6. Søren Balle: Statsfinanserne på Christian 3.s tid. Århus 1992 s. 138.
7. Sst. s. 82.
8. Kong Valdemars Jordebog I, udgivet af Svend Aakjær. København 1926-1943 s. 26, 29.
9. Adam af Bremen: Beskrivelse af øerne i Norden, oversat af Allan A. Lund. Århus 1978 s. 30, jf. s. 36.
10. Saxo Grammaticus: Danmarks Krønike II, oversat af Fr. Winkel Horn. København 1898 s. 101.
11. Ebbe Gert Rasmussen: Bornholm 1658. Rønne 1967 s. 47.
12. Sst. s. 114-136.

En dag i konsumtionskontrollør Jakob Clautofts liv (1791)

af Jens Henrik Koudal

For en tilrejsende i begyndelsen af 1790'erne lignede Ebeltoft en idyl. Købstaden med de kun 600 indbyggere lå smukt ved kysten. Man kendte hinanden. I Frankrig lavede borgerne revolution i disse år. I Ebeltoft passede enhver sin daglige dont. Også dagliglivet havde dog sine problemer, og tolde-re var ikke altid Guds bedste børn, som det følgende vil vise. En retssag fra 1791 tillader os at få et glimt af en tolders dagligdag for ca. 200 år siden i en lille dansk købstad.

Inden vi skal følge retssagen mellem Ebeltofts afskedigede toldinspektør Hans Bjerregård og hans tidligere undergivne, konsumtionskontrollør Jakob Clautoft, skal der kort gives nogle baggrundsoplysninger. Prospektet af Ebeltoft i Erik Pontoppidans Danske Atlas er ikke pålideligt i detaljer. Det giver imidlertid betragteren en fornemmelse af, hvordan en meget lille købstad så ud i anden halvdel af 1700-tallet. Rådhuset og kirken var de eneste bygninger, der ragede op over de øvrige huse. By og land gled umærkeligt over i hinanden, idet byen ikke havde nogen mur eller vold omkring sig, men kun – visse steder – et stakit. Og byens havn var – i hvert fald få år efter offentliggørelsen af billedet i Danske Atlas – så forfalden, at den nærmest var ikke-

eksisterende. Havnen savnede en hovedreparation, hvilket byen ikke havde råd til, og havneforholdene blev først i 1821 nogenlunde stabile.¹

Det vides ikke, hvornår der blev oprettet toldsted i Ebeltoft, men midt i 1500-tallet besværede kongen sig over, at der ikke blev betalt sise af det tyske øl, der blev indført, solgt og tappet i byen.² Fra 1640'erne kendes navngivne toldere,³ og i 1672 indskærpede regeringen, at der aldeles ingen ind- eller udskibning måtte finde sted i Egens vig og Ebeltoft vig, men at alle ladninger skulle gå fra og til toldstedet i Ebeltoft.⁴

Før 1779 var konsumtionen i Ebeltoft enten forpagtet væk eller afløst af en fast skat.⁵ Indtil da havde byen derfor af kongeligt udnævnte embedsmænd blot en tolder (efter 1779 kaldet toldinspektør) og en toldkontrollør, af hvilke den første havde chef-forretningerne og den anden opsynet. 1706-23 var tolderen i Grenå tillige tolder i Ebeltoft. Tolddistriktets indkomster kunne dog også være forpagtet bort, som det var tilfældet i årene 1750-61. Da toldvæsenet i 1779 overtog konsumtionsoppebørslen, oprettedes endnu en stilling som konsumtionskontrollør. Til at hjælpe sig med arbejdet havde disse tre mand, tolderen og

de to kontrollører, et antal underbetjente. I 1779 nævnes seks konsumtionsbetjente, der havde vagttjeneste ved portene, i hestemøllen og på gaden. Endelig eksisterede der nogle strandkontrollører eller strandridere, som skulle holde opsigt med tolddistriktets kyster, men i alt fald siden 1766 boede disse i Grenå, idet de også førte tilsyn med Grenådistriktets strande.

Ingen af de to hovedpersoner i retssagen, Bjerregård og Clautoft, synes at have været nemme at omgås. Hans Bjerregård var 1775-86 byens tolder. Skønt han altså i 1779 yderligere fik tillagt værdigheden af at være toldinspektør, kom han hurtigt i skarp strid med sin nye undergivne, kontrollør Frederik Christian Nøydahl,⁶ der – trods sin betroede funktion – ikke kunne skrive mere end sit eget navn. Nøydahl beskyldte overfor toldkammeret og stiftamtmanden Bjerregård for forskellige former for underslæb, og de to sloges også korporligt. Nøydahl måtte dog trække sine »injurier« tilbage, og lillejuleaften 1782 blev han afskediget »uden videre«.

I det lange løb klarede Bjerregård dog ikke frisa, idet han blev afskediget for pligtforsømmelse få år senere (1786), hvorefter han blev afløst af tolder og konsumtionsforvalter Christian Rosen, som optræder i den nedenfor refererede retssag. Nøydahl blev erstattet af en mand, der tidligere havde været konsumtionsbetjent i Korsør, nemlig retssagens anden hovedperson, konsumtionskontrollør Jakob Clautoft. I årene fra sin ansættelse og frem til vor retssag gjorde Clautoft sig kendt i byen gennem en række stridigheder med sine medborgere, og han var med til at

angive Bjerregård for pligtforsømmelse. Var han retfærdighedens forkæmper eller en ondsindet kværulant? – Vi vil lade retssagen tale,⁷ idet vi både vil referere dens indhold og prøve at spore, hvad der står mellem linierne.

En krænket konsumtionskontrollør

Lørdag den 6. august 1791 var en dårlig dag for kontrollør Jakob Clautoft.⁸ Et var, at folk i almindelighed snød, hvor de kunne, og kun havde foragt tilovers for en kongelig toldembedsmand. Denne lørdag blev han imidlertid under udførelsen af sit lovlige hverv forhånet og overfaldet af en tidligere kollega, den afsatte toldinspektør Hans Bjerregård. I de ni år, han havde fungeret som kontrollør ved Ebeltoft toldsted, havde han fundet sig i meget, men dette var dråben, der fik bægeret til at løbe over.

Der var sket følgende. Midt på dagen var en lokal skipper, Rasmus Bonde, ankommet med en galease fra Norge og var straks taget hen for at melde sig på toldboden. Toldstedets ordinære mandskab – foruden toldinspektør Christian Rosen også de to kontrollører, Clautoft og Daniel Melbye – sejlede derfor med skipperen ud til galeasen. Ved ankomsten blev de modtaget af Hans Bjerregård, der straks begyndte at antaste Clautoft med grove ord og kaldte ham øgenavne. Det var i øvrigt ikke noget nyt, for sådan havde han udæsket Clautoft mange gange på gaden i Ebeltoft. Tolderne foretog imidlertid deres ransagning af skibets last uden at blive generet yderligere. Da skipperen til sidst bød kongens embedsmænd på et

Prospekt af Ebeltoft i Erich Pontoppidan og Hans de Hofman: Den Danske Atlas IV, København 1768 overfor s. 272. Teksten oplyser, at Ebeltoft er forsynet med en god havn i form af en skibsbro, men broen ses ikke på billedet, som vistnok kommer virkeligheden sidst i 1700-tallet nærmere.

stykke laks og et glas vin i kahytten, kunne Bjerregård imidlertid ikke styre sig. Fra sit sæde udenfor kahytzdøren udstedte han onde ønsker over Clautoft, han nægtede højlydt at drikke Clautofts skål, og på et tidspunkt trak Bjerregård sin kniv frem for at vise hvor meget af samme, han ønskede sat i Clautoft. Endelig, da selskabet var kommet i land og kørte hjem til Ebeltoft, blev Clautoft overfaldet af

Bjerregård i vognen, så de andre måtte lægge sig imellem og alvorligt formane Bjerregård om at lade Clautoft være i fred.

Man skal ikke lade solen gå ned over sin vrede. Clautoft kunne dog ikke glemme forsmædigelsen og ønskede at få oprejsning. Han ville ikke besvære sin foresatte, toldinspektør Rosen, med sagen. At gå til domstolen for at få tingsvidne og dom over den skyldige

havde han ikke råd til. Han var en fattig mand, og det kunne heller ikke være meningen, han skulle føre sagen privat. Nej, der var kun ét at gøre. At indlevere en skriftlig klage direkte til stiftamtmanden over Århus stift, Ove Høeg-Guldberg. Den forrige stiftamtmand i Århus havde tidligere hjulpet Clautoft. Nu skulle Høeg-Guldberg få sandheden at vide om, hvordan en kongens tolder blev behandlet i Ebeltøft, så den slags kunne blive stoppet.

Sagen var klar, og det hele kunne bevises med lovfaste vidner. Clautoft indleverede den 11. august fortrøstningsfuldt sin klage til stiftamtmanden. Det var vel ret og rimeligt, at han kunne udføre sine embedspligter i fred.

Et fornøjet selskab

Stiftamtmand Høeg-Guldberg var kendt som en lærd og retsindig mand. Struensees umoralske liv og forhånen af den kongelige værdighed havde fyldt ham med afsky. Nitten år tidligere havde han derfor været en af hovedmændene bag sammensværgelsen mod denne tyske opkomling. Efter sin egen forstødelse fra regeringen var Guldberg nu endt som høj embedsmand i Århus. Han var ikke i tvivl, da han fik Clautofts klage. Den 16. august befalede han Kgl. Majestæts byfoged i Ebeltøft, Chresten Felumb, at han på det nøjagtigste skulle undersøge sagen, så den skyldige kunne straffes eksemplarisk. Clautoft skulle angive de personer, der kunne afgive vidneforklaring, og efter byfogedens forhør skulle Høeg-Guldberg have resultatet tilsendt for at træffe sin afgørelse. Byfogeden var på rejse, men den 22. august, dagen efter

sin hjemkomst, lod han seks personer stævne som vidner:

1. Tjenestekarl Christen Andersen, der havde befordret folk til og fra stranden.
2. Toldinspektør Rosen.
3. Toldkontrollør Melbye.
4. Skipper Rasmus Bonde.
5. Matros Peder Flander.
6. Matros Niels Smed.

Desuden blev naturligvis den anklagede Bjerregård og sagsøgeren Clautoft pålagt at indfinde sig. Byfogeden fungerede som forhørsleder. Det var nødvendigt med tre retsmøder, den 23. august, 13. september og 27. september, fordi man måtte afvente, at skipper Bonde og hans matroser kom hjem fra en ny sejlads til Norge.

Da de herrer mødtes første gang på rådhuset i denne sag, blev Clautoft indledningsvis spurgt, om han også forlangte undersøgelse af de forhånelser og øgenavne, som Bjerregård havde fremført ved andre lejligheder. Clautoft frafaldt dette punkt, for det ville han tage op i en anden retssag. Til gengæld krævede han, at vidnerne blev afhørt én for én og ikke i de øvrige vidners nærværelse, hvilket forhørslederen tog til følge.

På de tre retsmøder viste det sig nu, at Bjerregård og vidnerne stort set afgav samstemmende forklaring om hændelsesforløbet. Tjenestekarl Christen Andersen havde om eftermiddagen ved fire-halvfem-tiden først kørt bemeldte skipper og dernæst de tre toldere til stranden, hvor de blev fragtet ud til galeasen i en jolle. Det var den sædvanlige fremgangsmåde, fordi hav-

nen var forfalden. Karlen havde pænt bedt tolderne, om de ville blive på fartøjet, til han havde forrettet et vigtigt ærinde – nemlig at hente et læs hø – så skulle han derefter køre dem tilbage til Ebeltøft.

Ved ankomsten til fartøjet stod den forrige tolder på dækket, hilste dem høfligt og bad dem ikke tage det fortrydeligt op, at han var kommet på besøg hos sin gode ven, skipperen. Toldforvalter Rosen svarede, at hans tilstedeværelse ikke hindrede den forestående ransagning, som derefter straks blev iværksat. Da Rasmus Bonde bagefter inviterede tolderne ned i kahytten for at nyde en forfriskning og spise røget laks, afslog Bjerregård skipperens opfordring til at deltage, for som han sagde, dér havde han intet at gøre. I stedet satte Bjerregård sig på storsejls-løbeboommen ved kahytsdøren, hvor han underholdt sig med matroserne og – med skipperens tilladelse – sang et par »arier«, hvorover de tilstedeværende lo. Alle spøjte og var i godt lune, også Clautoft.

Ved nærmere eftertanke havde der været et par episoder mellem Bjerregård og Clautoft. Da Bjerregård på et tidspunkt fik et glas vin med de øvrige i kahytten, ønskede han i sin skål, at Gud ville velsigne tolderne. Han undtog imidlertid Clautoft, »da han har efterstræbt mig og været årsag til min ulykke«. Det havde dog ikke ødelagt den muntre stemning, og Clautoft havde moret sig lige så vel som de øvrige. Man drak og røg videre på piberne af skipperens gode tobak. Da skipperen imidlertid fremdrog et stykke uskåret tobak og sagde: »Dette er dog bedre«, rev Clautoft det ud af hånden på ham

med sin sædvanlige ed: »Det vil jeg, hol mich der Düwel, have!« Skipperen svarede nej. Melbye bad derefter om et stykke og fik ja, men skipperen beklagede, at alle knivene nu var fordærvet af laksen, så han ikke kunne skære tobak. For at hjælpe fremdrog Bjerregård sin egen lommekniv, tørrede den i sit tørklæde, greb fat i Clautofts lomme og sagde med en ed, at Clautoft skulle levere tobakken fra sig. Denne svor imidlertid atter, at det ville han ikke. Bjerregård gav da straks slip og satte sig tilbage i døråbningen og sang som før.

Alle de tilstedeværende betragtede det forefaldne som en ren spøg, og på tilsvarende måde spøjte Bjerregård og Clautoft om, hvem der skulle sejles først i land – med det resultat, at de kom sammen i jollen. Da selskabet skulle køres hjem af tjenestekarlen, ville Clautoft imidlertid ikke sidde sammen med Bjerregård, men satte sig ved siden af kusken. At Bjerregård på nogen måde skulle have overfaldet Clautoft i vognen, var forkert, fordi de to sad i hver sin ende af køretøjet med flere mennesker imellem sig. Alle vidner var enige om, at Bjerregård under hele forløbet hverken havde brugt øgenavne om Clautoft eller på anden måde forhånet ham. Også hjemturen var foregået under latter og en lystig samtale, som gik på den sang, som Bjerregård og en matros havde sunget ombord. Ja, stemningen havde denne lørdag eftermiddag været så god, at Clautoft ombord havde sagt til Bjerregård, at han ikke begreb, hvordan denne kunne være lige så fornøjet som de øvrige.

At dømme efter forhøret var sagen altså klar som sensommerlyset over

Ebeltoft vig. Clautofts klage var aldeles grundløs. Det måtte byfogeden konkludere, da han den 3. oktober sendte de nedskrevne forhørsakter til stiftamtmanden. Byfogeden lagde ikke fingrene imellem. Clautoft havde ulejliget den høje øvrighed, spildt retsbetjentenes tid og foruroliget folk med sin usande klage og sine skammelige beskyldninger. Toldkontrolløren måtte irrettesættes så kraftigt, at han for eftertiden ville afholde sig fra at »forlyste« sig med dristige beskyldninger på andres bekostning.

Medvirkende til byfogedens hårde ord var det sikkert, at han kendte Clautoft i forvejen. Det var langt fra første gang, at tolderen ulejligede myndighederne med de stridigheder, hvori han indviklede sig med kolleger, naboer og menige borgere. I sine ni år i byen var Clautoft blevet dømt for ikke at ville betale husleje, for uretmæssig beslaglæggelse af varer og for udvist trættekærlighed. Han klagede også idelig over de skatter og afgifter, han var pålagt. En standsperson som landråd de Schleppegrell havde derfor offentligt kaldt ham »en skidt karl«, »en dåreki-stekarl« og »en knægt, der skulde have 100 stokkeprygl«, mens byfogeden engang i en embedsskrivelse havde udtalt, at Clautoft havde »et fortrædeligt sind og en ond vilje«.⁹

Stiftamtmand Høeg-Guldberg kom på basis af retsakterne til samme resultat som byfogeden. Clautoft fik den 11. oktober en alvorlig reprimande.

Sangen som våben

Det er en almindelig kritik af retssager brugt som kildemateriale til kulturhi-

storien, at de repræsenterer undtagelsestilfælde og ikke normen. Desuden er mange forhold ubelyst eller underforstået i retsakterne. Hvis historikeren blot refererer retsmateriale, risikerer han at gå i »dommerens fælde«, idet historikeren endnu engang kommer til at bekræfte, hvad der måtte konkluderes ud fra bevisets stilling.¹⁰ Alt dette er rigtigt – men noget lignende gælder det meste historiske kildemateriale. Det er ved at være kritisk overfor og diskutere med kilderne, at vi kan opnå viden om fortiden.

I den foreliggende sag kan man lægge mærke til, at Clautoft flere gange forgæves protesterer mod fremgangsmåden ved byfogedens udspørgen af vidnerne. Clautoft beder to gange byfogden om at få klarlagt, om der ikke var flere end Bjerregård, der sang. Desuden fremfører han, at vidnerne ikke – som byfogeden ellers har lovet – er blevet holdt adskilt. Byfogeden afviser, hvad han kalder sagsøgerens »urigtige beskyldning mod retten«. Clautofts utilfredshed kulminerer med, at han udebliver fra det sidste retsmøde den 27. september, idet han skriftligt meddeler byfogeden, at »det forhør, De holder, er ikke efter min begæring«. Efter at have modtaget sin tjenstlige irrettesættelse, replicerer Clautoft den 20. oktober til stiftamtmanden, »at det er alene forhøret og ikke min klage, der har forårsaget Deres Excellences resolution med advarsel«. Den fortørnede kontrollør ville snarest ved »ordentlig tingsvidne« bevise sin klages rigtighed og dermed »forskellen mellem sammes og de afhørtes troværdighed«.

Hvis vi lader tvivlen komme sagsøgeren til gode og forfølger det musikalske

De to viser, som blev sunget af Ebeltofts afskedigede toldinspektør, Hans Bjerregård, hin sommerdag i 1791. Visen om Jeppe og Nille er trykt i København, mens visen om

Mikkell og Claus stammer fra Haderslev (Det kgl. Bibliotek, 54, -III, 8vo, Dansk Folkemindesamling, 1929/30 I 58).

spor, viser det sig, at sagen er mere speget, end den umiddelbart ser ud til. De første vidner går let hen over sangen. Toldforvalter Rosen oplyser, at Bjerregård sang »et par arier«, men han kan ikke huske andet om indholdet – siger han – end at Claus og Nille blev nævnt i en af sangene. Toldkontrollør Melbye kan kun tilføje, at skipperen havde

givet sin tilladelse til, at Bjerregård sang sin »vise«, samt at alle tilstedeværende morede sig. Begge vidner betoner, at Clautoft lo lige så meget som de øvrige. Det er efter hver af disse vidner, at Clautoft protesterer mod byfogedens spørgeteknik. Da Bjerregård derefter bliver afhørt, hævder han, at det var en af skibets to matroser, der havde

sunget »adskillige muntre viser«. En af viserne havde omkvædet »Claus og Nille«. Matrosen havde lært viserne i Norge, og Bjerregård kan ikke huske indholdet, fordi han aldrig før har hørt de samme viser. Mere beretter de tre toldere ikke om den sag.

Skipper Bonde oplyser, at Bjerregård sad i kahytsdøren og sang sammen med matroserne »under spøg og uskyldig munterhed«. Heller ikke skipperen kan huske indholdet, men han karakteriserer sangene som »bekendte og ældgamle gadeviser«. Direkte adspurgt ryster han dog op med et par titler. Den ene vise handlede om »Jeppe på Bjerget« og den anden om »Ræven og Claus Skade«. Matros Peder Flander indrømmer at have deltaget i sangen sammen med Bjerregård og kammeraten Niels. Han kan ikke huske indholdet, fordi det var kammeraten, der sang for, men – tilføjer han – sangen var »uden mindste hensigt til nogens fornærmelse«. Det sidste vidne, matros Niels Smed, kan endelig oplyse nogenlunde præcise titler på viserne. Den ene var om »Jeppe på Bjerget og hans hustru Nille, der er bekendt af bemeldte Jeppes historie«, og den anden var om »Ræven og Claus, hvilken er på tryk og... 37 vers«. Matrosen forsikrer, at denne vise ikke blev sunget for at forhåne eller fornærme noget menneske. Han afleverer et eksemplar af skillingvisen, hvor titelbladet mangler, fordi trykket er »gammel og tiljasket«.

En nærlæsning viser, at de tre toldere synes at have fået et anfald af dårlig hukommelse, og at det, de huskede, delvis var forkert. »Claus og Nille« er således hverken titlen eller omkvædet på en vise, men to personer fra to for-

skellige viser. Bjerregårds påstand om, at han ikke kendte viserne og ikke selv sang, rimer dårligt med de øvrige vidners oplysninger. Også skipperens hukommelse er påfaldende dårlig, og da vise-titlerne endelig kommer på bordet, bliver hverken han eller matroserne spurgt nøjere ud om indholdet, selv om de sidste – helt uopfordret – ytrer, at formålet med sangen ikke var at smæde nogen (dvs. Clautoft). Endelig er det påfaldende, at titelbladet er revet af den skillingvisen, som bliver beslaglagt som bevismateriale.

Heldigvis er begge viser bevaret som skillingstryk i komplet form. Den ene er »En splinter nye Vise om Jeppe paa Bierget. Eller en Samtale imellem Jeppe og Nille«, trykt hos J.R. Thiele i København, og den anden er »Mikkel og Claus«, udgivet hos Hinrich Luckander i Haderslev. Visen om Jeppe og Nille ser umiddelbart uskyldig ud. Den gengiver i 30 vers den bekendte historie fra Holbergs komedie »Jeppe paa Bjerget« og indledes således:

Ak, jeg stakkels mand, er dog ulykkelig,
Nille larmer, slår og underkuer mig.
Jeg har ingen fred i huset, hvor jeg er.
Havde jeg kun mod, jeg slog den akkermær.

Ligesom hos Holberg er visens Nille et arrigt spektakel, der tæsker sin skvattede mand med krabasken. Måske har den spottende effekt først og fremmest ligget i, at alle tilstedeværende på skibet hin augustdag vidste, at Clautofts kæreste hed Nille! Toldkontroløren giftede sig kort efter hændelses-

forløbet med Nille Marie Bisps, men dette navnesammenfald oplyses der intet om under retssagen.

»Mikkel og Claus« er derimod åbenlyst en smædese. Man får sin mistanke om, hvorfor det beslaglagte eksemplar manglede titelbladet, når man ser, at visens fulde titel er: »Ingen må agte sin fjende for ringe. Forestillet i en fabel om Mikkel og Claus«. Fablen beskriver, hvorledes ræven med svig dræber skadens unger, men til gengæld selv bliver narret af skaden og bliver revet ihjel af jagthunden Noppe. Der skal ikke megen fantasi til at identificere Mikkel Ræv med Clautoft og Claus Skade med Bjerregård. Visen får en morbid-skæmtende karakter ved at skulle synges på melodien til Kingos bekendte salme, »Far, verden, far vel«. ^{II} Til slut i visen beskrives detaljeret, hvorledes ræven (alias Clautoft) beder for sit liv, hvordan den nægtes at måtte tage afsked med sine børn, og hvorledes den til sidst sønderrives:

Nu ræven gav tabt,
hans lemmer i tusinde stykker blev
bragt.
Så tog de hans arme forknusede
krop,
og udi et træ de ham klyngede op.
Der hænger nu Mikkel og hviler sin
ben så smukt i en gren.

Jeg tror, at Clautoft virkelig har moret sig over disse viser. Vinen og lak-

sen og den gode stemning har for et stykke tid fået ham til at glemme, at han selv angav Bjerregård, da denne blev afsat for embedsforsømmelse, at han uafsladelig lå i strid med kollegerne, og at han var almindelig forhadet. Clautoft spøjte og var lystig – indtil det pludselig gik op for ham, at latteren var vendt mod ham selv.

Sagen synes at vise, at byfogeden holdt hånden over de øvrige toldere. Melbye var i øvrigt svoger til den lokale købmand Rohde, der ejede galeasen, så Melbye og skipper Bonde har sikkert været gode bekendte. Den stridslystne kontrollør Clautoft afgik fire år senere, kun 57 år gammel, fra sin stilling, men levede yderligere tretten år. Bjerregård døde syv år efter retssagen, idet han blev fundet druknet i en brønd på gaden uden for sin dør.

Når vi får gravet os ned i den gamle retssag, viser den sig ikke blot at omtale nogle bekendte gamle skillingstryk, men også at indeholde værdifulde oplysninger om visernes brug i hverdagen og om deres sociale funktion – kort sagt at levere den kontekst, som ellers næsten altid er gået uigenkaldeligt tabt. Den 6. august 1791 fungerede sangen som våben på skipper Bondes galease – og det var blot toppen af isbjerget i nogle bitre personlige stridigheder blandt toldpersonalet i den lille købstad. Måske var der alligevel ikke så idyllisk i Ebeltøft for 200 år siden.

Noter

1. Byens historie er grundigt belyst i Poul Rasmussen og Gustav Albeck:

Ebeltøft Købstads Historie. Ebeltøft 1951 (om retssagen, emnet for denne

artikel, kort s. 238-239).

2. L.J. Bøttiger: Æbeltoft og Omegn (Mols) nærmest til 1814. Aarhus 1893 s. 278-290, Bernhard Petersen: Personalialia ved Ebeltoft Toldsted. Tidsskrift for Toldvæsen 12, 1894 s. 191-201.

3. Rasmussen og Albeck s. 498.

4. Tidsskrift for Toldvæsen 1894 s. 192.

5. Rasmussen og Albeck s. 176-177.

6. Tidsskrift for Toldvæsen 1894 s. 195-197.

7. Sagen findes i Ebeltoft byfogeds tingbog 1769-1803 under datoerne 23. august, 13. september og 27. september 1791, s. 478r-480v, 483r-484r og 486v-488r, Landsarkivet for Nørrejylland. Desuden i form af et tingsvidne i Ebeltoft rådstuearkiv, byens breve, sst. En fotokopi af denne kilde er venligst stillet til rådighed af Byhistorisk Arkiv, Ebeltoft.

8. I dette afsnit refereres Jakob Clau-tofts klage af 11. august 1791 til stiftamtmanden, byfogedens tingbog s. 480v.

9. Tidsskrift for Toldvæsen 1894 s. 197-199.

10. Udtrykket »dommerens fælde« har jeg hentet fra Gustav Henningsen: Om folkloristisk indlevelse i historiske kilder. Tiden och historien i 1990-talets kulturforskning, red. af Anders Gustavsson. Uppsala 1994 s. 177-196.

11. Melodien til rævevisen findes i Thomas Kingo: Aandelige Siunge-Koor II, 1681, nr. 11. Rævevisen er publiceret i A.P. Berggreens forkortede udgave på 15 vers i Arthur Arnholtz og Nils Schiørring: Gamle Danske Viser II. Kbh. (1942) samt omtalt i Schiørring: Det 16. og 17. århundredes verdslige danske visesang I. Kbh. 1950 s. 212-213.

På vej mod en indkomstskat 1810-1903

af Haakon Bennike Madsen

I året 1810 midt under Englænderkrigen udskreves i Danmark en indkomstskat, der med en vis ret kan siges at være den første moderne af slagsen. Med sin faste procentsats var den et nærmest fortvivlet forsøg på at følge med den krigsinflation, der omkring 1809-10 tog et kraftigt spring fremad.

21 år tidligere den 11. marts 1789 udskreves som følge af den korte krig med Sverige året før en kombineret formue-, indkomst- og næringsskat. I forordningen stod, at pålægget skulle rette sig så meget som muligt efter det, enhver virkelig ejede eller brugte.

Det var første gang i dansk skattehistorie, at der udskreves en ren formue- og indkomstskat. Tidligere skatter havde alle været udskrevet i »skattebuketter« som krigsstyr og graduerede kopskatte eller var lignet efter hartkorn og forbrug. Når man i 1789 vovede springet og udskrev en »énstrenget« skat udelukkende lignet på en formues og en indkomsts størrelse i penge, kan det ses som et vidnesbyrd om pengeøkonomiens fremtrængen.

Forordningen af 11. marts 1789 var opdelt i tre afsnit. Det første angik skat af formue, det andet skat af lønninger, pensioner og deslige og det tredje skat af næringer. Skat af lønninger angik embedsmænd, offentligt ansatte med gage i penge eller penges værd samt

folk i privat tjeneste, der var ansat i overordnede stillinger som inspektører, sekretærer, forvaltere og fogeder. De skulle betale 5% af deres løn eller pension i indkomstskat. Man skulle selv opgive sin indkomst, hvis man da ikke lønnedes direkte af den kongelige kasse efter lønningsreglementerne. Også de, der drev borgerlig næring, skulle betale 5 % efter, at deres omkostninger var trukket fra. Ansættelsen til næringsafgift var overladt til ligningskommissioner. Næringsdrivende, der betalte formueskat af en formue på over 4.000 rigsdaler, slap dog for næringsskat.

Indkomstskatten af 8. februar 1810

Kombinationen af løn- og næringsskat pegede tydeligt mod indkomstskatten, og i året 1809 udarbejdede den overordentlige Finanskommission et forslag til en kombineret indkomst- og formueskat, der skulle løbe over fem år. Man opererede med progressive satser, der steg fra $1\frac{1}{3}$ % for indtægter på 150 rigsdaler til 6 % af indkomster på 1.000 rigsdaler og derover. Formuer beskattedes indtil 1.000 rigsdaler ved indkomstbeskatning af renteindtægten, mens der af resten skulle svares $\frac{1}{2}$ % én gang for alle.

Forslaget faldt imidlertid. I stedet fulgte forordningen af 8. februar 1810 proportionalprincippet. Skatten sættes til 4 % af indkomsten, og løbetiden øgedes fra 5 til 8 år. Formueskatten udgik og erstattedes ved endnu en forordning samme dag om afgift, når fast ejendom skiftede ejer ved arv eller salg.¹

Forordningen er formuleret forbillig kort, næsten moderne. § 2 om skattepligtens omfang lyder: »Enhver uden hensyn til stand, køn eller alder er underkastet denne skat«, hvor 1789-forordningen havde brugt hele seks paragraffer til at angive hvem, der skulle betale. Skatten beregnedes »af enhvers rene årlige indkomst såvel i rede penge som i naturalpræstationer, emolumenter (diverse biindtægter) og produkter, endog dem, den skatteydende anvender til egen eller familiens forbrug«. Naturalpræstationer, emolumenter og produkter anslås til pengeværdi efter de gangbare priser på ethvert sted.

Det er formentlig krigsinflationen, der har afstedkommet forordningens § 4 om skattefritagne minima. Det er første gang, en sådan bestemmelse omtales i dansk skattehistorie. Det drejede sig om fire fradrag. På landet eller andre steder, hvor ingen afgift af konsumtionsvarer oppebæres, var de første 50 rigsdaler af indkomsten skattefrie. I købstæderne gik grænsen helt op til 100 rigsdaler. De kongelige embedsmænd fik de første 300 rigsdaler skattefrit, men hvis indkomsten bestod af andet end rede penge, måtte de nøjes med samme fradrag som andre skatteydere. Endelig nød pensionerede embedsmænd og deres enker

skattefrihed for de første 200 rigsdaler. Fradraget for eksistensminimum gik tydeligt til skatteydere, der oppebar lønninger i rede penge. Det var jo i særlig grad dem, der rammes af inflationen.

Fastsættelsen af den enkelte skatteydere indkomst baseredes på en selvangivelse, der kunne foregå mundtligt eller skriftligt. Forordningen ledsagedes af en trykt formular, hvori det hed, at skatteyderen på tro og love – »som han, om og når det forlanges, drister sig til med ed at bekræfte« – skulle angive det fulde beløb af indkomsten for året 1809. Skatten skulle også fremover svares af det foregående års indkomst.

Selvangivelsen var skatteyderens udspil, idet man måtte formode, at han bedst var i stand til at sætte beløb på sin årsindkomst. Angivelsen var utvivlsomt et skøn, og at mange bevidst eller ubevidst skønnede forkert, er indlysende. Man anså det da også for påkrævet at anvende ligningskommissioner, som skatteyderen under ed måtte forelægge sine indkomstforhold.

Skatten var tiltænkt en løbetid på otte år, men allerede i december 1810 ophævedes den for jordbrug i hertugdømmerne, og i midten af 1811 ophævedes den ligeledes i Danmark og Norge, for så vidt angik indtægter af bondejord. I 1815 ophævedes den fuldstændig, tre år før udløbet.

Alt tyder på, at indkomstskatten var særdeles upopulær. Især må det have virket stødende, at den skulle løbe over så lang en periode. Alle tidligere indkomstskatter havde jo været etårige. Også indenfor embedsværket stillede man sig negativt til indkomstskatten

som skatteform. Det gjaldt de to kommitterede i Rentekammeret, Jacob Mandix (1758-1831) og Christian Rothe (1770-1852).

Jacob Mandix blev kommitteret i 1804 og deputeret i 1822. Han er kendt som ophavsmanden til et hovedværk i dansk skattehistorie, »Om det danske Kammervæsen« fra 1820. I indledningen til dette værk hedder det om indkomstskat:

»Fremdeles har man i påtrængende tilfælde taget sin tilflugt til skatter af formue eller af indkomst, som man enten har ladet vedkommende selv, når formuens eller indkomstens tilstand ikke var ganske klar, under eds angivelse eller af dertil udmeldte mænd bestemme. For én gang kunne sådanne skatter, helst når de påbydes til opnåelsen af formål, hvis vigtighed af folket i det hele erkendes, og hvor sædelighed, guds frygt og fædrelandskærlighed hersker, med fordel anvendes. Bruges de derimod for ofte, eller fortfares dermed i en række af år, påbydes de ikke til noget bestemt formål, men ikkun i almindelighed til at afhjælpe statens fornødenheder, så vil mængden, som undertiden gør sig andre begreb om disse end regeringen, søge så vidt muligt at unddrage sig fra samme. Efterhånden bliver da skatten såre lidet indbringende, ikkun til byrde for den redelige, som ikke i nogen sin handling – endsige den, som han under sin eds tilbud foretager – vil tillade sig noget urigtigt, såvel som for de embedsmænd og andre, som ikke er i stand til at dølge deres visse indtægter, og som da ikke uden misfornøjelse ser sig påbebyrdet, hvad andre, som mere formåede at bære byrden, med frækhed afvæl-

ter. En sådan skat bidrager således ikke lidet til moralitetens nedbrydelse. Alle vegne har man derfor kun i kort tid, i det højeste nogle få år, kunnet nyde denne indtægtskilde«.

Mandix' betragtninger træffer præcist datidens opfattelse af begrebet indkomstskat. Anvendt et enkelt år, måske nogle få, kunne den gå an, men som ordinær skat var indkomstskatten simpelthen umulig og tilmed umoralsk.

Christian Rothe var ligesom Mandix i hele sit embedsliv knyttet til Rentekammeret. I 1802 havde han fået til opgave at beregne følgerne af skatten på besiddelse, nytte og brug af faste ejendomme, der indførtes dette år. 1814 udnævntes han til kommitteret og indtrådte i kommissionen for indkomstskatten for København. Hans søn, August Rothe, skriver herom i sit mindeskrift om faderen:² »Denne forretning var ham afskyelig og højst ubehagelig. Skatten selv var ham og andre forhadet. Selvangivelse af indkomst til skat var mislig og fordærlig. Formerne var stødende og krænkende, det hele egnede sig til at vække misfornøjelse«.

Også datidens store retslærde, Anders Sandøe Ørsted (1778-1860), har udtalt sin modvilje mod indkomstskatten. Med henblik på bygningsafgiften af 1802, et led i skatten af besiddelse, nytte og brug af faste ejendomme, udtalte han, at forbruget af husrum var »en sandsynlig (skønt ikke ganske sikker) målestok for graden af borgernes vellevned og forbrug, hvilket atter igen giver formodning om, hvad de har at fortære eller om deres indkomster, hvilke, formedelst de uovervindelige vanskeligheder, som hindrer staten i

derom at få nogenlunde tilforladelig kundskab, ikke let bør være den umiddelbare målestok for en skat«.3

Indkomstkatten og de rådgivende provinsial- stænderforsamlinger

Da indkomstkatten ophævedes i 1815, var skatteformen gjort noget nær umulig i lang tid fremover. Under 1820'ernes landbrugskrise faldt kornpriserne og priserne på fast ejendom stærkt. Staten blev nødsaget til at nedsætte skatterne, og nedsættelsen bibeholdtes efter, at krisen var overstået, og det igen gik fremad for landbruget.

Men indkomstkatten blev atter aktuell, da de rådgivende provinsialstænder mødtes i 1835. I stænderforsamlingerne sad udelukkende grundejere, hvilket prægede indstillingen. Formentlig som de første gjorde stænderforsamlingerne således opmærksom på, at pengekapitalen var helt ubeskattet. Flertallet af de stænderdeputerede mente, at hverken landbruget, byernes næringsdrivende eller embedsmændene kunne tåle større skattepålæg. Man var tilhænger af skat efter evne, og at også »kapitalisterne« blev beskattet. Kapitalister var tidens benævnelse for velhavere, hvis formue bestod af obligationer, rentebærende offentlige eller private fonds. Man fandt det i høj grad naturligt at beskatte denne form for indtægtsgivende formue, når hensås til, »hvorledes hin art af formue, der tærer på landets kræfter, er steget, mens grundejendommene, der udgør landets marv, er sunket i værdi«.4 Et kraftigt udtryk for bitterheden hos

landets grundejere, der var kapitalisternes debitorer.

En indkomstskat kom også ind i billedet, da stænderne diskuterede konsumtionens ophævelse. Provenu-tabet kunne dækkes ved indførelse af en direkte skat på personer.⁵ Men diskussionen førte ikke til noget resultat.

Enevældens skattefrihed

Før enevælden nød den danske adel en skattefrihed, der var sikret i håndfæstningen. Friheden strakte sig til adelens ugedagsmænd, de fæstebønder, der arbejdede på hovedgårdens jorder. Efter enevældens indførelse blev adelen skattepligtig, og de adelige godsejere måtte tilmed indestå for, at deres fæstebønders skat blev betalt.

Adelens skattepligt var fastslået i kongeloven, som dog også åbnede mulighed for, at kongen kunne »undtage hvad og hvem, han lyster ud af lovens befaling«. Bestemmelsen blev brugt, da kongen i 1670 flyttede de hvervede ryttere fra købstæderne ud på landet. Som kompensation fik godsejerne skattefrihed for selve deres hovedgårde. Til gengæld hedder det, at godsejerne skulle »kontribuere for deres øde gods i sognene til rytternes underhold«.

Skattefriheden defineredes nærmere ved forordningen af 16. december 1682. For at være skattefri skulle hovedgårdene omfatte bøndergods på 200 tønner hartkorn indenfor 2 mil samt være »grevelige og friherrelige residenser«. Mindre hovedgårde fik en vis frist til at komplettere bøndergodset. Skattefriheden begrundedes med godsejernes ansvar for, at skatterne af godset ind-

gik i den kongelige kasse.

Da man i 1760'erne begyndte at bortsælge fæstegods til selveje, kom skattefriheden i fare, men regeringen besluttede i 1769, at skattefriheden skulle opretholdes uanset, at bøndergodset blev solgt fra, når godsejerne fortsat ville indestå for bøndernes skatter.

1671 oprettedes greve- og friherrestanden, som udover skattefrihed for hovedgårdene fik som et særligt privilegium skattefrihed for henholdsvis 300 og 100 tønder hartkorn bøndergods. Det skete »udi henseende til den depense og omkostning, som greverne (respektive friherrerne) til deres stand at føre Os og Vort hof til større lustre dagligen forårsages at gøre«. Skatten af dette »frihedshartkorn« kunne greverne og friherrerne (baronerne) selv opkræve og beholde.

Ekstraskatten af 1762, der omfattede alle på landet over 12 år (senere 16), indledte den udvikling, der over en 90-årig periode gradvis afskaffede skattefriheden. Det blev efterhånden regelen, at de adelige godsejere medtoges, når der udskreves ekstraordinære skatter. I sidste halvdel af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet indførtes en række »velfærdsskatter« for at finansiere et offentligt sundhedsvæsen – embedslæger, sygehuse, jordemødre, hvortil kom fattigvæsenet, skolerne og anlæg af landeveje. Lovene understregede udtrykkeligt, at også de privilegerede godsejere havde gavn af dem og derfor måtte være med til at betale.

Et nyt knæk fik skattefriheden med skatten af besiddelse, nytte og brug af faste ejendomme af 1802, en ny, stor, ordinær skat, som også det privilege-

rede hartkorn måtte bidrage til. Det samme gjaldt pålægget af bankhæftelsen 1813, statens førsteprioritet i alle landets ejendomme, og nytte- og brugsskattens konvertering til landskatten af 1818. Der var dog stadig forskel på skatten af det kontribuerende og af det privilegerede hartkorn, som slap billigere.

Da de rådgivende provinsialstænder samledes i 1835, var der også blandt nogle godsejere stemning for at afskaffe de sidste rester af skattefriheden, men mod erstatning. Godsejernes skattefrihed betragtedes som en vel erhvervet rettighed, der kun måtte fjernes mod en passende godtgørelse.

Spørgsmålet blev ikke afgjort i stænderforsamlingernes tid, men den nye rigsdag fastslog allerede i sin første session princippet om ens beskatning. Det skete med loven af 20. juni 1850 om hartkornsegalisationen. Ejerne af det privilegerede hartkorn fik erstatning i 4 % obligationer, mens grevernes og baronernes frihedshartkorn forsvandt uden erstatning.

Krigsskatter 1848-1872

I årene 1848-1872 vandt tanken om indkomstskat mere og mere accept, men skatteformen havde dog stadig mange modstandere. Den åbnede jo mulighed for gentagne forhøjelser af skatteprocenten og for progressiv beskatning. Kort sagt, skatteplyndring!

Der kan være flere årsager til, at man netop i disse år diskuterede indkomstskat. I 1842 genindførte man i England den »income and property tax«, som havde været opkrævet mellem 1799 og 1816. Den var delt i fem afdelinger -

»schedules« – og opkrævedes som kil-deskat. Ligesom den danske indkomstskat af 1810 nåede den at blive grundigt upopulær.

Englands indkomst- og ejendoms-skat efterlignedes i en række stater på det europæiske fastland. At revolutionsrøret 1848 spillede en rolle, synes givet. De politiske bevægelser på venstrefløjen fremhævede indkomst- og formueskatten som den mest demokratiske skatteform.

Også den finansielle sagkundskab – repræsenteret af økonomen C.N. David og finansministeren, grev W. Sponneck – gik ind for indkomstskatten. Selv krigsministeren, A.F. Tscherning, talte for en ret barsk progression. Endelig kan det have været af betydning, at det statsvidenskabelige studium, der omfattede økonomisk teori, oprettedes ved Københavns universitet i 1849.

De to slesvigske krige førte til udskrivelse af krigsskatter i årene 1848, 1850, 1851, 1864, 1867 og 1870. Den sidste skat skulle dække udgifterne til oprustning under den fransk-tyske krig.

De tre første krigsskatter var »skattebuketter« i stil med de ekstraordinære udskrivinger under Store Nordiske Krig og i årene 1743, 1749 og 1757, men desuden havde den engelske »income and property tax« tydeligt været mønster. Herved kom man rundt om alle ligningsmuligheder. De tre krigsskatter omfattede skat på indkomst, næring, gager og pensioner samt en renteskat på aktier og obligationer. Herved ramtes de forkætrede »kapitalister«. Skatten 1864 bestod af en hartkornskat på landet og en indkomstskat i byerne, mens de to sidste

var rene indkomstskatter.

De første krigsskatter lignedes efter det såkaldte repartitionssystem. Der fastsattes forlods, hvor stort et provenu skatten skulle indbringe, og summen fordeltes mellem hovedstaden, købstæderne og landdistrikterne. Dernæst foregik en videre opdeling mellem hovedstadens kvarterer, de enkelte købstæder og amtsråds kredse, der atter deltes i sognekommuner. Til sidst nåede man til den enkelte skatteyder.

Systemet krævede et overblik over folketal, dyrket areal, hartkorn og indkomster. Til gengæld var staten sikker på at få det ønskede provenu. Også selve ligningen var lettere. Snyderier formodedes at blive begrænset ved, at de enkelte skatteydere kunne kontrollere hinanden. Ulempen bestod i, at fordelingen af beløbene mellem skattekredsene langt fra var retfærdig.⁶

Ved den sidste udskrivning i 1870 gik man i stedet ud fra »kvotientsystemet«, der anvendte samme skatteprocent over hele landet. Herved undgik man stridighederne om provenu'ets fordeling, men til gengæld fristede systemet til at ansætte indtægterne for lavt og krævede derfor overordnede kontrolinstanser.

Indkomstskat som ordinær skat og skatteloven af 1903

I 1850 fremsatte finansminister Sponneck i Rigsdagen et forslag om en ordinær indkomstskat. Satsen skulle være 2 % af alle indtægter, senere erstattet af en progressiv skat, hvis højeste sats skulle være 3 %. I udvalget nåede man frem til, at indtægter over 1.200 rig-

bankdaler skulle beskattes med 4 %, mens indtægter under 200 rigsbankdaler gik fri. Renteindtægter skulle beskattes ved kilden. Forslaget stod på dagsordenen i de følgende år, men blev aldrig vedtaget.

Det standsede dog ikke debatten. Her fortjener især at nævnes nationaløkonomen og politikeren N.C. Frederiksen, der i 1869 udgav et digert værk, »Om almindelig Formue- og Indkomstskat«. Finansminister Fenger ønskede den sidste krigsskat forlænget for at skaffe midler til anlæg af jernbaner, men lovforslaget faldt i februar 1872 og udløste dermed et folketingsvalg. Under valgkampen krævede »Det forenede Venstre« indførelsen af formue- og indkomstskat.

Ligning af indkomstskat var imidlertid kompliceret i en tid, hvor de færreste kendte størrelsen af deres egen indkomst. Ansættelsen beroede i virkeligheden på skøn. I provisorietiden efter 1875 var det desuden udelukket at tænke på skattereformer. Først i 1894 trådte Estrup tilbage.

Landbrugskrisen i 1880'erne havde skærpet kravet om en skatteomlægning. De ubevægelige hartkornsskatter hvilede højst ulige på ejendommene. Samtidig betød industrialiseringen øgede sociale problemer. Statens og kommunernes indtægter måtte nødvendigvis øges.

Et lovforslag om indførelse af indkomst- og formueskat fremsattes af finansminister Lüttichau den 22. januar 1897, men forslaget stødte på vanskeligheder navnlig i landstinget, som forkastede det i begyndelsen af 1900. Venstrereformpartiet fik nu nedsat en parlamentarisk kommission, der skulle

forberede indførelsen af en indkomst- og formueskat til staten samt en letelse af kommunernes byrder og skatterne på faste ejendomme. Formand for kommissionen blev I.C. Christensen.

Kommissionens forslag var ikke færdigbehandlet ved systemskiftet i august 1901, da ministeriet Deuntzer tiltrådte. Det blev finansminister Hage, som i november 1901 fremsatte et nyt forslag til en skattereform. Dette forslag blev senere vedtaget. Kun socialdemokraterne, som havde ønsket en stærkere progression, stemte imod.

Ved skatteloven af 15. maj 1903 gled de gamle hartkornsskatter ud. Som statsskatter fra 1904, som kommuneskatter først fra 1926. I stedet indførtes ejendomsskyld samt indkomst- og formueskat.

Ved ejendomsskylden ansattes de faste ejendomme efter deres værdi i handel ogandel. Værdien – skylden – reguleredes i første omgang efter fem år, dernæst ti år. Dermed var der etableret et mere bevægeligt system.

Indkomst- og formueskatten var beregnet til at indbringe staten godt ni millioner kr. Formueskatten sattes til 0,6 promille, mens indkomstskatten fulgte en svagt progressiv linie fra 1,3 % af årsindtægter under 2.000 kr. til 2,5 % af indtægter over 100.000 kr. Også aktieselskaber blev nu skattepligtige.

Der indførtes samtidig en række fradrag i den beregnede indkomst: for udgifter, der var forbundet med indkomstens erhvervelse, for betalte skatter samt renter af gæld. Desuden ydedes der et personfradrag på 800 kr. i København, 700 kr. i købstæderne og 600 kr. på landet. For børn var der fra-

drag på 100, 85 og 70 kr. I den kommunale beskatning indførtes ejendoms-skat og erhvervskommunal skat, og det besluttedes, at staten skulle yde kommunerne et årligt tilskud på 1 million kr.

Om en føje stund kan skatteloven af 1903 fejre sit 100-års jubilæum. Udviklingen i retning af, at flere og flere

skatteydere er blevet lønmodtagere eller pensionister, hvis indtægter kan kontrolleres, og den omstændighed, at der er regnskabs- og momspligt for næringsdrivende, har cementeret systemet. Skatteprocenterne er imidlertid steget så kraftigt, at en økonom omkring 1900 simpelthen ville benægte, at det kunne lade sig gøre.

Noter

1. M. Rubin: Studier til Københavns og Danmarks Historie 1807-14. Kbh. 1892 s. 187-89, H. Nielsen og V. Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning. Kbh. 1948 s. 104.
2. A. Rothe: Bidrag til Beskrivelse af Conferentsraad Christian Rothes Levnet. Kjbh. 1854 s. 52.

3. Her citeret efter Nielsen og Thalbitzer s. 104.
4. H. Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie 1830-1848 I. Kbh. 1934 s. 376.
5. H. Jensen II s. 550-54.
6. V. Falbe-Hansen: Finansvidenskab I. Kbh. 1894 s. 317.

Københavns postgodstoldforvaltning omkring 1930. Et stemningsfuldt billede af personalet ved »5 kg-posten«, taget foran Centralpostkontoret, hvor nu cementen råder. I baggrunden Hovedbanegården og Tietgens bro (Told-Skat-museet). Manden med bowlerhatten er toldforvalter C. F. Martensen, født i 1865 og altså midt i 60'erne, da billedet blev taget. Men hvem er den nydelige ungmand, der sidder lidt klemt mellem de to stoute toldassistenter? Det kunne være Edith Landsmann, født i 1908. Edith Landsmann har tidligere fortalt sine toldererindringer i Zise, men i næste nummer bringer vi et glimt fra hendes »karriere« som fagforeningskvinde.

Indhold

Mikael Venge:

Told og skat på Hammershus...4

Jens Henrik Koudal:

En dag i konsumtionskontrollør

Jakob Clautofts liv (1791).....21

Haakon Bennike Madsen:

På vej mod en indkomstskat
1810-190331

Det elegante selskab er de københavnske told-assistenters forening på sommerudflugt den 24. juli 1898 til Jægerhuset ved Furesøen. Når flere af de medbragte damers åsyn virker sært slørede, skyldes det netop, at de faktisk bærer slør (Told-Skat-museet). Toldassistenternes forening var stiftet allerede i 1865 og lagde stor vægt på selskabelige arrangementer.

